

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ και ΤΗΛΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ

Σχολή Θετικών Επιστημών Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (Μ.Ι.Θ.Ε.)

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών: Βασική και Εφαρμοσμένη Γνωστική Επιστήμη

Όνοματεπώνυμο: Φουρτουλάκης Κωνσταντίνος

A.M:11M15

Μέλη τριμελούς επιτροπής:

Επιβλέπων :Αριστείδης Χατζής(Αναπληρωτής Καθηγητής)

Βιβιδάκης Στέλιος(Καθηγητής)

Γκότσης Γεώργιος(Αναπληρωτής Καθηγητής)

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή και δομή εργασίας.....	2
1.1 Εισαγωγή	2
1.2 Δομή εργασίας.....	3
2. Διαστάσεις της ελευθερίας της βούλησης	4
3. Τα κίνητρα της συμπεριφοράς και ο ρόλος των νευροεπιστημών στην ελευθερία της βούλησης και την συνείδηση.....	12
4. Η ελευθερία της βούλησης του κατηγορουμένου, των αυτοπτών μαρτύρων και η απόδοση ποινικής ευθύνης.....	23
5. Συμπεράσματα – Συζήτηση.....	32
Βιβλιογραφία	34

«Βάσει καταθέσεων των αυτοπτών μαρτύρων»: ελευθερία της βούλησης, αυτοβουλία των κατηγορουμένων και των αυτοπτών μαρτύρων και απόδοση ποινικής ευθύνης

“According to eyewitness testimony”: free will, defendant’s and eyewitnesses free-choice and “criminally responsible” judgement.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία αναλύεται το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης, ειδικά όπως αυτή εκφράζεται στην διάσταση της διάπραξης ποινικών αδικημάτων, ενώ ταυτόχρονα μελετάται το ζήτημα της κατάθεσης των αυτοπτών μαρτύρων των εν λόγω παράνομων πράξεων.

Αρχικά, διατυπώνεται το εννοιολογικό πλαίσιο της ελευθερίας της βούλησης σε συνάφεια με το κοινωνικό πλαίσιο, με κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας και των διαφόρων θεωριών. Στο πλαίσιο της ανάλυσης των παραμέτρων βάσει των οποίων δομείται η ατομική συμπεριφορά, εξετάζεται η παράμετρος της ανθρώπινης νευροφυσιολογίας και η λειτουργία του εγκεφάλου. Υπό αυτό τον άξονα, ερευνάται το κατά πόσον η διάπραξη μιας παράνομης πράξης είναι πάντα το αποτέλεσμα της ενσυνείδητης επιλογής και της αυτοβουλίας του ανθρώπου, ή εάν υπεισέρχονται και λοιποί βιολογικοί παράγοντες, όπως η νευροφυσιολογία, το ορμονικό σύστημα, κ.ο.κ..

Επίσης, στην μελέτη ερευνάται το ζήτημα του τρόπου με τον οποίο σχηματίζεται η μνήμη, προκειμένου να προσδιοριστεί ο τρόπος με τον οποίο σχηματίζεται το περιεχόμενο της κατάθεσης των αυτοπτών μαρτύρων. Ερευνώνται οι παράμετροι βάσει των οποίων ο

μάρτυρας αρχικά αποκτά την εικόνα του συμβάντος, του τρόπου με τον οποίο ανακαλεί το συμβάν και του τρόπου με τον οποίο η ανάκληση οδηγεί στην καταθετική του μαρτυρία.

ABSTRACT

In this paper we analyze the problem of free will, especially as expressed in the dimension of illegal behaviour, while considered the question of eyewitness memory and testimony of these illegal acts.

We formulate the conceptual framework of free will, in connection with the social context, and we critically review various theories and literature on the issue. Analyzing the parameters for the structured individual behavior, we consider the parameter of human neurophysiology and brain function. In this framework, we investigate whether the illegal behavior is always a conscious one and the result of free will, or this behavior is also determined by other factors, such as biology, neurophysiology, hormone system, etc.

Also, we investigate how memory is formed, in order to determine the way eyewitnesses are giving their testimony. There is an analysis of the parameters under which the witness initially acquires the image of the event, of how recalls the incident and how the withdrawal leads to the deposit of the testimony.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ

ελευθερία της βούλησης, γνωσιακή επιστήμη, αυτοβουλία κατηγορουμένου, σχηματισμός μνήμης, μνήμη αυτόπτη μάρτυρα

KEY WORDS

Free will, cognitive science, defendant's free will, memory formation, eyewitness memory

“I am waiting for the war to be fought

which will make the world safe for anarchy”

— Lawrence Ferlinghetti, A Coney Island of the Mind

1. Εισαγωγή και δομή εργασίας

1.1 Εισαγωγή

Η ελευθερία της βούλησης αποτελεί ταυτόχρονα ζητούμενο προς εξερεύνηση και πρόταγμα. Επάνω σε αυτή την έννοια έχουν διατυπωθεί ερωτήσεις και απαντήσεις που αποτέλεσαν το έναυσμα της θεμελίωσης φιλοσοφικών σχολών, έχουν δημιουργηθεί σχολές σκέψης, έργα τέχνης, θρησκείες, συμπεριφορές, νοοτροπίες, πεποιθήσεις, κουλτούρες και θεσμικά περιβάλλοντα.

Η αυτονομία, η αυτοβουλία, η αυτενέργεια δεν μπορεί να οριστούν, πολλώ δε μάλλον να καθοριστούν στατικά, καθώς αποτελούν εκφάνσεις των αξιών πάνω στους οποίους

δομείται ο βίος του ανθρώπου και η δυναμική λειτουργία της κοινωνίας. Η εκάστοτε διατύπωση αυτών των εννοιών βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση, τόσο με το κοινωνικό γίνεσθαι, όσο και με τις εξελίξεις στον χώρο των επιστημών. Η ψυχολογία, η κοινωνιολογία, η βιολογία, οι νευροεπιστήμες, οι επιστήμες της γνώσης και της νόησης (cognitive sciences), η οικονομική, η επιστήμη της λογικής, καθώς και η χρήση των εργαλείων που προσφέρουν η στατιστική ανάλυση, τα μαθηματικά και οι υπολογιστές, έχουν συμβάλει σημαντικά στην εξέλιξη της μελέτης και της έρευνας αναφορικά με την ελευθερία της βούλησης και έχουν επιδράσει καθοριστικά στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την λειτουργία της. Η διάσταση, ωστόσο, της ελευθερίας της βούλησης, δεν περιορίζεται μόνο στην αξιακή αντιμετώπιση των αρχών του βίου –ατομικού και κοινωνικού-, αλλά επεκτείνεται σε όλο το φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων: κατά πόσον οι ενέργειες ενός ατόμου μπορούν να εκληφθούν ως αποτελέσματα, αποκλειστικά και μόνο, της αυτοβουλίας του; Οι πράξεις του ατόμου είναι πάντα αποτέλεσμα της ενσυνείδητης βούλησής του, ή μήπως η συμπεριφορά του, το αντιληπτικό του σχήμα, οι αισθήσεις του, συγκαθορίζονται από λοιπές συνισταμένες οι οποίες υφίστανται τόσο εντός του ίδιου του ατόμου (νευρικό σύστημα, ψυχική κατάσταση, ορμονική κατάσταση, κ.ο.κ.), όσο και εκτός του (περιβαλλοντικές –φυσικές και κοινωνικές- συνθήκες); Και εάν ναι, τότε σε ποιο βαθμό μπορεί να οριστεί ποινική ευθύνη στο άτομο όταν δρα παραβαίνοντας τα οριζόμενα από τον νόμο; Από την άλλη πλευρά, εάν δεχθούμε ότι οι πράξεις του ανθρώπου είναι αποτέλεσμα της βιοχημικής του κατάστασης, του νευρικού του συστήματος και του κοινωνικού του περιβάλλοντος, τότε πώς εκφέρεται η αυτοβουλία και η συνειδητή, έλλογη πράξη;

Ένα αντίστοιχο ζήτημα αποτελεί αυτό του τρόπου με τον οποίο γίνεται η καταγραφή και η ανάκληση της μνήμης και ο σχηματισμός της εμπειρίας. Αποτελεί η μνήμη μια «αντικειμενική» αναπαραστατική διαδικασία, άρα αποτελεί έναν μηχανισμό που δεν αντίκειται στην αυτοβουλία του ανθρώπου, ή αντιθέτως είναι μια διαδικασία παραγωγική, στον σχηματισμό της οποίας υπεισέρχονται λοιπές παράμετροι, σε ορισμένες εκ των οποίων ο άνθρωπος δεν έχει σημαντική δυνατότητα (η καμμία δυνατότητα) παρέμβασης και ελέγχου; Επίσης, επί του ίδιου ζητήματος: σε ποιο βαθμό οι προσωπικές πεποιθήσεις, τα ενσωματωμένα στερεότυπα, οι ενδο-ατομικές και δι-ατομικές απόψεις, διαμορφώνουν τον τρόπο που καταγράφεται και ανακαλείται η μνήμη ενός συμβάντος, και μάλιστα χωρίς να υπάρχει από τον μάρτυρα πρόθεση αλλοίωσης των γεγονότων;

Στην ανάπτυξη της παρούσας εργασίας επιθυμούμε να ερευνήσουμε τα ζητήματα αυτά, με κυρίαρχο το θέμα της ελεύθερης βούλησης και τον τρόπο που αυτή αποτυπώνεται

στο αυτόβουλο των ενεργειών του κατηγορουμένου, στην αποτύπωση των ορίων της δυνατότητας αυτοελέγχου, καθώς και στον τρόπο που δομείται η μνήμη και ανακαλείται το γεγονός από τους αυτόπτες μάρτυρες.

1.2 Δομή εργασίας

Στο Πρώτο κεφάλαιο συνοψίζεται εισαγωγικά το αντικείμενο της εργασίας, θέτοντας το ζήτημα της ελευθερίας της βούλησης, της αυτοβουλίας των ενεργόντων –ειδικά αυτών που προβαίνουν σε παράνομη ενέργεια- και του τρόπου με τον οποίο δομείται η μνήμη και ανακαλείται το περιστατικό από τους αυτόπτες μάρτυρες. Στην συνέχεια αναπτύσσεται ο ερευνητικός σκοπός και οι ερευνητικοί στόχοι της εργασίας και παρατίθεται η δομή της.

Στο Δεύτερο κεφάλαιο προβαίνουμε σε επισκόπηση των θεωριών της ελευθερίας της βούλησης, προκειμένου να διευκρινιστούν οι διαστάσεις αυτής της έννοιας, καθώς και του τρόπου που οι ατομικές αποφάσεις και συμπεριφορές αλληλεπιδρούν με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Στο Τρίτο κεφάλαιο θα εστιάσουμε στον τομέα των νευροεπιστημών και του τρόπου με τον οποίο εξηγούν την επίδραση συγκεκριμένων παραγόντων και ερεθισμάτων επί της ατομικής συμπεριφοράς, ούτως ώστε να ερευνήσουμε το όριο της δυνατότητας αυτοελέγχου και του τρόπου με τον οποίο επαναπροσδιορίζεται η έννοια της ελεύθερης βούλησης.

Στο Τέταρτο κεφάλαιο θα αναλύσουμε το εννοιακό πλαίσιο της ελευθερίας της βούλησης του κατηγορουμένου για παράνομη πράξη, καθώς και της ελευθερίας της βούλησης των αυτοπτών μαρτύρων, υπό την διάσταση του τρόπου με τον οποίο έχουν καταγράψει στην μνήμη τους το συμβάν και του τρόπου με τον οποίο το ανακαλούν. Βάσει αυτής της ανάλυσης, θα ερευνήσουμε και τον τρόπο με τον οποίο καταλογίζεται η ευθύνη από τους δικαστές.

Στο τελικό κεφάλαιο εκθέτουμε τα συμπεράσματα της μελέτης και αναφέρουμε τα θέματα επί των οποίων απαιτείται ενδελεχότερη μελέτη, καθώς και τα σημεία τα οποία χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής κατά την διαδικασία της κατάθεσης των αυτοπτών μαρτύρων.

2. Διαστάσεις της ελευθερίας της βούλησης

Από αρχαιότατων χρόνων το ζήτημα της ύπαρξης έχει συνδεθεί με τα όρια της ελευθερίας του ανθρώπου, όπως αυτά εκφέρονται δια μέσου της πράξης του. Η έννοια της ελευθερίας της βούλησης είναι ζήτημα οντολογικό, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και έκφανση των ενεργειών του ανθρώπου. Η ίδια η έννοια έχει μεν ως ζητούμενο τον προσδιορισμό του περιεχομένου της, όμως ταυτόχρονα, η ανθρώπινη πράξη (συχνά) κινητροδοτείται, σηματοδοτείται αλλά και σηματοδοτεί την ύπαρξη της έννοιας αυτής –ή, αντιστοίχως, σηματοδοτεί την επίκληση ύπαρξής της. Το πρώτο σκέλος της άνω πρότασης συνίσταται στον προσδιορισμό του τί προσδιορίζει την ελευθερία της βούλησης. Πότε μπορούμε να πούμε ότι ένας άνθρωπος δρα αυτοβούλως; Ποιά είναι τα χαρακτηριστικά της πράξης που προέρχεται από την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου; Το δεύτερο σκέλος συνίσταται στην ανθρώπινη πράξη είτε ως απόδειξη ελευθερίας –«πράττω αυτό, επειδή αυτό επιθυμώ», είτε ως επίκλησή της «πράττω αυτό, προκειμένου να μπορώ να πράξω αυτοβούλως». Και στα δύο αυτά σκέλη, το περίγραμμα της ελευθερίας της βούλησης ορίζει την ύπαρξη δύο συνιστωσών: πρώτον, το άτομο, το οποίο δρα (ή όχι) βάσει αποκλειστικά και μόνο των δικών του επιθυμιών. Δεύτερον, τους άλλους, πέραν του ατόμου. Το άτομο, δρώντας αυτοβούλως, επιλέγει «αυτό», έναντι των λοιπων εναλλακτικών επιλογών, ακριβώς διότι αυτό θεωρεί ως «καλό» (σωστό, δίκαιο, οφέλιμο, κτλ) να κάνει.

Η περίοδος του Διαφωτισμού έφερε στο προσκήνιο το θέμα της ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου, όμως σε μια διάσταση συσχετιζόμενη με τις υποχρεώσεις που ο άνθρωπος έχει. Ετσι, βάσει της αναζήτησης του τρόπου με τον οποίο θα υλοποιηθούν οι μεγάλες ιδέες του Διαφωτισμού (ελευθερία, ισότητα), ως πρωταρχική αξία τίθεται η ανάληψη υποχρεώσεων του ανθρώπου, υποχρεώσεις που δεν ανάγονται απλά στην τήρηση κανόνων, αλλά στην υιοθέτηση, την «εσωτερίκευση» των αρχών που ανάγουν το άτομο σε «ώριμο υποκείμενο» (σύμφωνα με τους όρους του Βέμπερ). Ετσι, το άτομο θα πρέπει να ακολουθεί, αυτοβούλως, με καθαρή βούληση, την «κατηγορικής προσταγή», όπου η ανθρωπότητα, αλλά και το ίδιο το άτομο που δρα, θα πρέπει να επιθυμεί να δρα βάσει του Λόγου, βάσει της ηθικής επιταγής, όχι προκειμένου να επιτευχθεί έναν συγκεκριμένο αποτέλεσμα, αλλά διότι αυτή η πράξη θα πρέπει η ίδια να συντελεστεί. Με αυτόν τον τρόπο συμπεριφοράς, οι ενέργειες του ατόμου θα είναι τέτοιες που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν ως καθολικοί νόμοι, δηλαδή το σύνολο των ανθρώπων θα μπορούσε να δρα ακριβώς όπως το συγκεκριμένο άτομο. Σε αυτή την διάσταση, υπεισέρχεται και η Χεγκελιανή έννοια του κράτους, σε απόλυτη σιμόφεια με την επικράτηση του Λόγου. Και αυτό διότι η Καντιανή

λογική έγκειται στην εφαρμογή των ηθικών αυτών προταγμάτων αυτοβούλως, ως εκ τούτου υπάρχει σαφές κενό, πλήρης ανατροπή του Λόγου, όταν το άτομο δεν πράττει σύμφωνα με τα αντίστοιχα ηθικά κελεύσματα. Έτσι, θα πρέπει να βρει ένα εργαλειακό μέσο, προκειμένου να διασφαλιστεί η συνύπαρξη των ανθρώπων, αφ' ενός, αλλά κυρίως να μπορεί να διασφαλιστεί η επίτευξη της Ιστορίας και του Λόγου, δηλαδή να διασφαλιστεί ότι θα πραγματοποιηθεί η αποστολή και ο προορισμός του ανθρώπου. Όπως παραθέτει ο Berlin την σκέψη του Kant, «η πραγματική ελευθερία υφίσταται την στιγμή που «το άτομο έχει απαρνηθεί ολοκληρωτικά τη φυσική, άνομη ελευθερία του, για να την ξαναβρεί, αυτούσια, σε μια κατάσταση εξάρτησης που προσδιορίζεται από τον νόμο... διότι η εξάρτηση αυτή απορρέει από τη βούλησή μου, που εν προκειμένω δρα ως νομοθέτης. Έτσι, η ελευθερία, όχι μόνο συνάδει προς την εξουσία, αλλά σχεδόν ταυτίζεται μαζί της. Αυτός ο τρόπος σκέψης, αυτό το πνεύμα, χαρακτηρίζει όλες τις διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα, καθώς και όλους όσους βλέπουν την κοινωνία σαν ένα οικοδόμημα θεμελιωμένο στους ορθολογικούς νόμους ενός σοφού νομοθέτη — ή και της φύσης, της ιστορίας, του Υπέρτατου Όντος» (Berlin, 2001, σ. 297-298).

Βεβαίως, από την στιγμή που αναγνωρίζεται ότι είναι αναγκαία η ύπαρξη θεσμικών οργάνων προκειμένου να διασφαλιστεί η επίτευξη αυτών των κυρίαρχων προταγμάτων, την ίδια στιγμή υφίσταται διαχωρισμός ανάμεσα στις πράξεις του ατόμου και στην αυτοβουλία του. Όπως σημειώνει ο Γκιούρας, τίθεται το πρόβλημα «το οποίο αφορά στη σχέση της γενικότητας και της μοναδικότητας, ή με άλλα λόγια, τον τρόπο με τον οποίο μια μοναδικότητα αρθρώνεται ακριβώς ως τέτοια απέναντι σε ένα υπόβαθρο το οποίο ταυτόχρονα την ορίζει ως γενικό και την πληρεί ως στοιχείο μοναδικότητας ενός συγκεκριμένου περιεχομένου. Στην κοινωνική θεωρία το πρόβλημα αυτό αφορά την (διαρκή και εκ νέου) ένταξη των ανθρώπινων υποκειμένων στον κοινωνικό σχηματισμό» (Γκιούρας, 2009, σελ. 123). Οι όροι της συνύπαρξης, αρθρωμένοι βάσει των ηθικών επιταγών, θα πρέπει να διασφαλίζονται, με θεσμούς που έχουν εκ των προτέρων προβλεφθεί, θεσμούς εξωτερικούς της δράσης του ατόμου. Όπως σημειώνει ο Kant: «θα πρέπει να εισέλθει μια κατάσταση όπου θα καθοριστεί δια νόμου στον καθένα αυτό που θα πρέπει να αναγνωριστεί ως Δικό Του και να του αποδοθεί μέσω μια επαρκούς εξουσίας (που δεν είναι δική του αλλά εξωτερική), δηλαδή θα πρέπει πάνω απ' όλα να εισέλθει σε μια αστική κατάσταση» (Kant, Μεταφυσική των Ηθών. Δημόσιο Δίκαιο, 1799, όπως παρατίθεται στους Αγγελίδης & Γκιούρας, 2005, σ. 192). Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η ανάλυση του Χέγκελ, ορίζοντας την κύρια αρμοδιότητα των νόμων (ως έκφραση του Λόγου και ως όχημα του Κράτους), όχι

απλά ως νομείς πραγμάτων και διασφάλισης των απλών όρων της συμβίωσης (ασφάλεια, ιδιοκτησία, συναλλαγές, κτλ), αλλά ως οντότητες που καθορίζουν τους όρους της δράσης του ατόμου.

Εχοντας θέσει τον άνθρωπο σαν κοινωνικό υποκείμενο, είδαμε ότι η πολιτεία (υπό το όποιο πολιτικό σύστημα υφίσταται σε αυτή) οφείλει όχι μόνο να λαμβάνει αποφάσεις, αλλά και να διασφαλίζει ότι αυτές οι αποφάσεις θα υλοποιηθούν. Ετσι, στην διαδικασία αυτή, υπιεσέρχονται οι έννοιες της δύναμης, της ρώμης, του εξαναγκασμού, του κύρους (αυθεντία) και της βίας (Arend, 2000). Διεκρινίζοντας το εννοιακό πλαίσιο αυτών των εννοιών η Arend σημειώνει ότι «Η *ρώμη* (ή *κραταιότητα*) χαρακτηρίζει ξεκάθαρα κάτι στον ενικό, μια ατομική οντότητα· είναι ιδιότητα συμφυής με ένα αντικείμενο ή πρόσωπο και ανήκει στον χαρακτήρα του, ο οποίος μπορεί να δείχνει ποιος είναι σε σχέση με άλλα πράγματα ή πρόσωπα, αλλά παραμένει στην ουσία ανεξάρτητος απ' αυτά» (Arend, 2000, σ. 105), ενώ κάνει διάκριση ανάμεσα στον «εξαναγκασμό», τον οποίο εννοεί ως «την ενέργεια που εκλύεται από φυσικές ή κοινωνικές κινήσεις» και την βία, την οποία ορίζει βάσει του εργαλειακού χαρακτήρα που έχει, προκειμένου να υποταχθεί το άτομο. Οπως σημειώνει: «Η δύναμη αναδύεται όποτε οι άνθρωποι συνευρίσκονται και δρουν από κοινού, αλλά αντλεί τη νομιμότητά της από την αρχική συνεύρεση μάλλον παρά από οποιαδήποτε πράξη μπορεί να επακολουθήσει. Η νομιμότητα, όταν αμφισβητηθεί, στηρίζεται στην επίκληση του παρελθόντος, ενώ η δικαιολόγηση σχετίζεται με ένα σκοπό που τοποθετείται στο μέλλον» (Arend, 2000, σ. 113). Κατά μια πιο διεγυμένη ανάλυση, το ίδιο το γεγονός της ύπαρξης των διατυπωμένων επίσημα θεσμών (π.χ. το Κράτος), αποτελεί από μόνο του έναν μηχανισμό αποκλεισμού, άρα βίας (Zizek, 2008). Ετσι, λοιπόν, ο άνθρωπος, στην εξατομικευμένη του διάσταση, έρχεται αντιμέτωπος τόσο με την ιδέα των θεσμών -της δομή της κοινωνίας εντός της οποίας υπάρχει, και ακριβέστερα εντός της οποίας σηματοδοτείται η ύπαρξή του- όσο και με την υπαρκτή, πραγματοποιημένη διάσταση των εν λόγω ιδεών (κρατικός μηχανισμός, νομικό σύστημα, αστυνόμευση, φορείς, οργανώσεις, κ.ο.κ. Βεβαίως, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι τόσο το νοητικό πλαίσιο των εν λόγω θεσμών της συνύπαρξης, όσο και η έκφραση αυτών των ιδεών πηγάζουν από τον σχηματισμό του τρόπου που η ίδια η κοινωνία αντιλαμβάνεται την έννοια και την σημαντικότητα της συνύπαρξης, όπως έχει τονίσει ο Καστοριάδης (1999). Υπό αυτή την έννοια, το φαντασιακό της κοινότητας είναι αυτό που καθορίζει και την σχηματοποίηση και λειτουργία των θεσμών.

Ακριβώς η σειρά των απόψεων, οι οποίες εξελίχθηκαν σε κυρίαρχες μορφές αντίληψης του τί είναι άτομο και σχηματοποιήθηκαν σε θεσμούς, μας φέρνουν αντιμέτωπους

με μια σειρά ζητημάτων, με πρώτο αυτό της συνύπαρξης με τους άλλους: σε ποιο βαθμό έχει νόημα —ή μάλλον, με ποιούς όρους νοηματοδοτείται— η αυτοβουλία και η αυτονομία του ατόμου, εφ’ όσον έχουμε δεχθεί ότι χρειάζεται να ζούμε εντός ενός —οιουδήποτε— περιβάλλοντος; Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η ζωή εντός ενός περιβάλλοντος, δεν πρέπει να νοείται ως απλή συνύπαρξη, αλλά ως μια δυναμική κατάσταση, καθώς η δική μου στάση, οι δικές μου ενέργειες ή η αδράνεια, όχι απλά έχει ως αποτέλεσμα την αντίστοιχη δράση των άλλων υποκειμένων, αλλά ταυτόχρονα δομεί το ίδιο το περιβάλλον. Ετσι, λοιπόν, με δεδομένους τους άλλους και την ανάγκη συνύπαρξης, άρα αλληλενέργειας, το άτομο, προκειμένου να επιβεβαιώσει την αυτοβουλία του, ενσωματώνει τις επιταγές του περιβάλλοντος αποκτώντας συμπεριφορές και δεξιότητες (Foucault, 1991), ή, όπως το θέτει ο Bourdieu (1999), το άτομο σωματικοποιεί τις κοινωνικές δομές.

Αναφερόμενοι στην συνύπαρξη και τους κανόνες που τίθενται, ουσιαστικά υπεισερχόμαστε στην διευκρίνηση του εννοιολογικού πλαισίου της φύσης του ανθρώπου, είτε από την Νιτσεική θέαση, ότι όλο το σύστημα και το πλέγμα της ηθικής, των κοινωνικών όρων και του κανονιστικού πλαισίου αποτελεί το πλαίσιο της δέσμευσης και του εγκλωβισμού, είτε από την θέαση των απόψεων της αδυναμίας του ανθρώπου όπως αναφέρει ο Schopenhauer (2006) λόγω της αδυναμίας του να αντιληφθεί έστω και τα κίνητρα των πράξεών του, συγχέοντας την ελευθερία της βούλησης με την εκπλήρωση αναγκών, είτε, όπως συνοψίζει τις θέσεις των σκεπτικιστών του ατομικισμού ο Berlin, λόγω του ότι, ο άνθρωπος είναι «ένα πλάσμα που δεν ήταν τελείως ελεύθερο, ούτε και απολύτως καλό, και που επομένως δεν μπορούσε να σωθεί στηριζόμενο στις δικές του μόνο δυνάμεις και προσπάθειες: δικαίως, λοιπόν, το πλάσμα αυτό αναζητούσε τη σωτηρία του στο εσωτερικό των μεγάλων «πλαισίων» -των κρατικών, των εκκλησιαστικών και των συνδικαλιστικών θεσμών—, αφού μόνον αυτά τα μεγάλα οικοδομήματα μπορούσαν να του εξασφαλίσουν την αλληλεγγύη και την ασφάλεια, και να το εφοδιάσουν με την απαραίτητη δύναμη, για να αντισταθεί στις επιφανειακές χαρές και στις επικίνδυνες, κι εν τέλει αυτοκαταστροφικές, ελευθερίες που διακήρυσσαν οι ενσυνείδητοι ή αυταπατώμενοι ατομικιστές» (Berlin, 2001, σ. 96).

Επίσης, αναφερόμενοι στο θεσμικό πλαίσιο της συνύπαρξης, ουσιαστικά προσπαθούμε να διευκρινήσουμε εάν η ύπαρξη αυτού του πλαισίου σηματοδοτεί τους όρους μιας ανταλλαγής: εκχωρούμε ένα μέρος της ελευθερίας της βούλησής μας, λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα ένα μέρος ασφάλειας; Και αν ναι, σε ποιούς γίνεται η εκχώρηση; Και μέχρι ποίου σημείου εκχωρώ; Για παράδειγμα, έως ποίου σημείου γίνεται εκχώρηση της

προσωπικής ελευθερίας προκειμένου να υπάρξει δημοκρατία; Εως ποίου σημείου γίνεται εκχώρηση της ευτυχίας προκειμένου να υπάρξει ισότητα; Και ως κύριο σημείο νοσηματοδότησης όλου του αξιακού συστήματος του βίου, θα μπει ο άνθρωπος ή η κοινωνία; Και, επίσης, ποιά είναι η έκταση της ελευθερίας του ατόμου, το εύρος της κυριαρχίας του, της αυτοβουλίας του, του πεδίου όπου κυριαρχεί αυτός και μόνο αυτός, με δεδομένα (ή μη) σύνορα, εντός των οποίων δεν απαιτείται να λογοδοτεί σε κανένα, όμως ταυτόχρονα να εκφέρει άποψη, να συμμετέχει και να συνδιαμορφώνει το ευρύτερο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό γίγνεσθαι; Αρα, εστιάζουμε και στην οντολογία αυτού του χώρου (π.χ., τί είναι και πώς ορίζεται η ελεύθερη βούληση σε συμβιωτικές συνθήκες, σε όρους αστικής κοινωνίας;), όσο και στην λειτουργική του διάσταση (π.χ., πώς διακανονίζονται τα όποια ζητήματα προκύπτουν;). Ομως, πρωτίστως, τα εν λόγω ζητήματα προϋποθέτουν την αρχική διευκρίνιση της έννοιας του σχηματισμού τόσο της συλλογικής ταυτότητας (εφ' όσον αναφερόμαστε σε όρους αστικής κατάστασης) και της επίδρασης που έχουν διάφοροι θεσμοί, όπως τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στην αυτοβουλία του ατόμου. Σύμφωνα με σειρά μελετητών το ότι το υποκείμενο πράττει θεωρώντας ότι δρα αυτοβούλως, δεν αποτελεί οντολογικό κριτήριο της ελεύθερης βούλησης, καθώς ο σχηματισμός των επιθυμιών αφ' ενός διαμεσολαβείται από υπαρκτές, υλικές ανάγκες (Schopenhauer, 2006) και αφ' ετέρου διαστρέφεται, είτε λόγω της ανάγκης συνύπαρξης (Sartre, 1980), είτε λόγω της επιβολής συγκεκριμένης «γκάμας» επιθυμιών, μεταξύ των οποίων γίνεται η επιλογή στην «επιθυμητική μηχανή» του υποκειμένου (Deleuze & Guattari, 1981). Ως εκ τούτου, θα πρέπει να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο σχηματίζεται η ταυτότητα και η παρουσίαση του τί συνιστά εφικτή επιθυμία, βάσει της παρουσίας της πραγματικότητας, από θεσμούς όπως τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.

Σύμφωνα με τον Neveu (2010), ως ταυτότητα ορίζεται «η υποκειμενική αίσθηση προσωπικής συνοχής, που έχει να κάνει με τα σταθερά θεμελιώδη στοιχεία του εγώ, αλλά ταυτόχρονα και μια μόνιμη δουλειά διατήρησης και προσαρμογής αυτού του εγώ σε ένα μη σταθερό περιβάλλον». Σύμφωνα με τον Lacan, η ταυτότητα συγκροτείται ως αδυναμία συγκρότησης του ολικού, δηλαδή ως άρνηση της ολότητας άρα η προσπάθεια του ατόμου να ταυτιστεί με «κάτι», σε όρους κοινότητας με άλλους ανθρώπους, προϋποθέτει την εναντιωτική σχέση με το διαφορετικό (Σταυρακάκης, 2008). Η ύπαρξη ετερότητας έχει αναδειχθεί συχνά ως η απαραίτητη προϋπόθεση της ταυτότητας, διότι, σε περίπτωση που αδυνατίσουν οι συνεκτικοί δεσμοί της κοινότητας, αυτοί θα ενισχυθούν με την επίκληση του κοινού κινδύνου από τον «άλλο» (Anderson, 1997). Η διαδικασία απόκτησης ταυτότητας

είναι, ουσιαστικά μια κατασκευή (Μαδιανού 2008), η οποία όμως είναι δυναμική και μεταβάλλεται καθώς μεταβάλλονται οι εκάστοτε συνθήκες. Σύμφωνα με τον Barth (1969) (1969), η διαδικασία απόκτησης ταυτότητας (π.χ. εθνικής) νοείται ως διαδικασία απόκτησης χαρακτηριστικών στοιχείων και στοιχείων ταύτισης, τα οποία χρησιμοποιεί το άτομο προκειμένου να ταξινομήσει τον εαυτό του και τους άλλους. Η ύπαρξη του «άλλου» είναι πάντα εναντιωτική, καθώς προσδίδει μεγαλύτερη ενότητα στην κοινότητα, σε σημείο που να μπορεί να αναδειχθεί ως το μόνο ενοποιητικό χαρακτηριστικό της (Κωνσταντοπούλου 2000, Anderson 1997). Από τις παραπάνω προσεγγίσεις βλέπουμε ότι η ταυτότητα αποτελεί μια σχέση, μια κατάσταση και όχι ένα αντικείμενο, Ως εκ των παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, στον βαθμό που οι όποιοι θεσμοί λειτουργούν ακριβώς προς την επικύρωση της ταυτότητας, στον ίδιο βαθμό οι ενέργειες του υποκειμένου, ακόμη και αν θεωρούνται από το ίδιο το άτομο ως «αυτόβουλες», στην ουσία αναπαριστούν, κατά το μάλλον ή το ήττον, την θέσμιση της ίδιας της κοινωνίας εντός της οποίας υπάρχει, αφού η ίδια η κοινωνία είχε θέσει το αξιακό πλαίσιο της ύπαρξης του υποκειμένου, και σε περίπτωση δράσης του υποκειμένου εκτός του οριοθετηθέντος αυτού πλαισίου, θα υπήρχε ως συνέπεια είτε κυρώσεις, είτε η έξοδος του υποκειμένου.

Πέραν του ζητήματος της ταυτότητας, ένα πρόσθετο ζήτημα που υπάγεται στην έννοια της αυτοβουλίας του ανθρώπου είναι αυτό της παρουσίας της πραγματικότητας (δηλαδή του «τί συμβαίνει»), διότι δια μέσου αυτής της παρουσίας το άτομο καθορίζει το ποιές από τις εναλλακτικές του επιλογές είναι εφικτές και ποιά είναι η τρέχουσα κατάσταση του εξωτερικού του περιβάλλοντος, προκειμένου να καθορίσει την συμπεριφορά του. Ως εκ τούτου, το ζήτημα του τρόπου που διαμεσολαβείται η πραγματικότητα, υπό όρους «τρεχουσών εξελίξεων» και όρους της κοινωνικής πραγματικότητας και των κοινωνικών προτεραιοτήτων που υπάρχουν, είναι εξαιρετικά σημαντικό.

Επί του ζητήματος της διαμεσολάβησης και αναπαράστασης της πραγματικότητας, υπάρχουν δύο κύριες σχολές: αυτή της «αντικειμενικής σκέψης» και του «κοινωνικού ρεαλισμού» (Manning, 2007), και αυτή της κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας.

Σύμφωνα με την πρώτη σχολή, υπάρχει μία και μόνη πραγματικότητα, η οποία αποτελείται και δομείται από γεγονότα. Στον βαθμό που η δημοσιογραφία είναι αμερόπληπτη και δεν εξυπηρετεί ίδια συμφέροντα, η περιγραφή αυτούσιων των γεγονότων οφείλει να είναι το κύριο ζητούμενο της ενημέρωσης. Η πραγματικότητα υπάρχει πέραν της αφήγησής της. Για την ακρίβεια, μπορούμε να πούμε ότι όσο πιο προσηλωμένη στην περιγραφή των γεγονότων είναι η δημοσιογραφία, τόσο μικρότερη η επίδρασή της στην διαμόρφωση της

κοινής γνώμης (Lichtenberg, 2011). Εδώ, αξίζει να υπογραμμιστεί ο διαχωρισμός που κάνει η Lichtenberg (2011) ανάμεσα σε «αντικειμενικότητα» (objectivity) και ουδετερότητα (neutrality), αναφέροντας ότι ενώ η πρώτη είναι πάντα αναγκαία, η δεύτερη μπορεί να λειτουργήσει ανασταλτικά προς την επίτευξη της πρώτης (η πολιτική ίσων αποστάσεων δύναται να μην αποδίδει την αντικειμενικότητα του γεγονότος).

Σύμφωνα με την σχολή της κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας, ως πρωταρχικό σημείο της ενημέρωσης, σύμφωνα με αυτή την άποψη, είναι ο αφηγητής του γεγονότος και όχι το ίδιο το γεγονός (Gerbner 1998, Berger & Luckmann 2003). Μια σειρά από αιτιάσεις ενισχύουν την επιχειρηματολογία υπέρ αυτής της άποψης: από το ότι τα ΜΜΕ είναι εταιρίες, άρα υπάρχουν ποικίλες οικονομικές εξαρτήσεις και το ότι υπάρχει μεγάλος βαθμός συγκέντρωσης στην ιδιοκτησία των ΜΜΕ, έως το ότι ο κάθε δημοσιογράφος/αρθρογράφος έχει το δικό του κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, πολιτιστικό, εκπαιδευτικό υπόβαθρο –ως εκ τούτου είναι αδύνατο να μην εκλαμβάνει το γεγονός σύμφωνα με αυτά του τα χαρακτηριστικά. Η άποψη του ότι η μετάδοση της είδησης δεν μπορεί να είναι «αντικειμενική» και ότι η η μετάδοση της είδησης δημιουργεί την κοινωνική πραγματικότητα, βρίσκει θεωρητική θεμελίωση στο έργο του Καστοριάδη (1999) περί της φαντασιακής θέσμισης της κοινωνίας, του Derrida (1973) περί της μη-ουδετερότητας του Λόγου και της γλώσσας στην εξαγωγή νοημάτων και του Foucault (1987, 1991) περί αναπαραγωγής της εξουσίας δια μέσου του λόγου και της συγκρότησης της ταυτότητας των ομάδων δια μέσου της κατασκευής του «άλλου», δηλαδή της δόμησης της ετερότητας, προκειμένου να σχηματιστεί ο ενωτικός δεσμός του «εμείς».

Υπό αυτό το πρίσμα, η ενημέρωση πάντα θα έχει το χαρακτηριστικό της εκφοράς συγκεκριμένης άποψης, έστω κι αν κάτι τέτοιο δεν είναι εξ' αρχής ορατό ή συνειδητό. Για παράδειγμα, ακόμη και η επιλογή της παρουσίασης ενός θέματος ανάμεσα σε πλείαδα θεμάτων, στον περιορισμένο χώρο μιας εφημερίδας ή τον περιορισμένο χρόνο των τηλεοπτικών ειδήσεων, αποτελεί σημείο ανάδειξης της υποκειμενικότητας της ενημέρωσης. Όπως αναφέρει ο Lippmann (1988), τα ΜΜΕ, μεσολαβώντας ανάμεσα στο γεγονός και την μεταδιδόμενη εικόνα του, δημιουργούν ένα «ψευδο-περιβάλλον», με στόχο την ανταπόκριση των ανθρώπων όχι στο ίδιο το γεγονός, αλλά στο διαμεσολαβημένο, «κατασκευασμένο» γεγονός». Αρα, βάσει αυτής θεωρίας της κοινωνικής κατασκευής, τα ΜΜΕ έχουν την δυνατότητα να διαμορφώσουν την κοινή γνώμη, και μάλιστα, κατά αρκετούς αναλυτές, αυτός είναι και ο ουσιαστικός τους σκοπός.

Σε αυτό το πλαίσιο, η όποια δραστηριότητα του πολίτη αναφορικά με το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, δομείται όχι πλέον βάσει μόνο της δικής του βούλησης, αλλά διαμεσολαβείται από θεσμούς, φορείς και ετέρους. Ο Habermas (1989), στην ανάλυσή του για την δημόσια σφαίρα, παρατηρεί την έκπτωση στην συμμετοχή των πολιτών στα κοινά και στην διαμόρφωση του πολιτικού λόγου (και, αντιστοίχως, των πολιτικών ζητούμενων), γεγονός που συνιστά σημαντική υποβάθμιση της δημοκρατίας, τόσο σε νοηματικό επίπεδο, όσο και σε λειτουργικό. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί η παρατήρηση της Agend (1986) ότι η δημόσια σφαίρα συντηρείται από την δύναμη των θεσμών, στον βαθμό που η εν λόγω δύναμη πηγάζει από τους ίδιους τους πολίτες, ως εκ τούτου οι θεσμοί θα πρέπει να υφίστανται ως αποτέλεσμα της θέλησης των πολιτών για την ύπαρξή τους.

Όλα τα παραπάνω, η ταυτότητα, η διαμεσολάβηση της πραγματικότητας, ο ρόλος της κοινωνίας, το συνολικό οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, πολιτιστικό Γίνεσθαι στην διαμόρφωση των επιθυμιών του ανθρώπου, άρα στις αποφάσεις που το άτομο λαμβάνει ως δρών υποκείμενο και φορέας των εξελίξεων αυτού του Γίνεσθαι, μας φέρνει αντιμέτωπους με την παρατήρηση του Berlin: «Αν η ιστορία του κόσμου υπόκειται σε αναγνωρίσιμες δυνάμεις άλλες, και ελάχιστα επηρεαζόμενες, από την ελεύθερη βούληση και την ελευθερία επιλογής που διαθέτουν οι άνθρωποι (είτε την ασκούν είτε όχι), τότε μόνον αυτές οι δυνάμεις και η ανάπτυξή τους μπορούν να εξηγήσουν ό,τι συμβαίνει. Από τούτο άλλωστε προέρχεται και η αντίληψη ότι, σε τελευταία ανάλυση, την «ευθύνη» δεν τη φέρουν τα άτομα, αλλά οι ευρύτερες αυτές δυνάμεις. Δεδομένου ότι προσδιορίζομαι από την εποχή και τις πνευματικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στις οποίες ζω, πώς θα ήταν δυνατόν να κάνω κάποιες άλλες επιλογές και να πράξω διαφορετικά; Οι αξίες που καθοδηγούν τη ζωή μου είναι οι αξίες της τάξης μου, της φυλής μου, της θρησκείας μου, του πολιτισμού μου, της «θέσης» μου στην κοινωνική δομή». (Berlin, 2001, σελ. 176). Βάσει αυτής της παρατήρησης, ποιά είναι η βαρύτητα της ελεύθερης επιλογής, και κατ' επέκταση της ατομικής ευθύνης;

Το διατυπωθέν ερώτημα δεν τίθεται ως ανάγκη κατάθεσης μιας πάγιας, σταθερής, αδιατάρακτης απάντησης, αλλά ως διεκδίκηση: αίτημα προσδιορισμού του βαθμού που η επιθυμία του ανθρώπου θα είναι αποτέλεσμα της δικής του επιλογής, σε σχέση πάντα με την έτερη επιθυμία της συμβίωσης, συνύπαρξης και εξέλιξης. Υπό αυτό το πρίσμα, ο άνθρωπος δομείται ως προσωπικότητα, βάσει τόσο της δικής του αυτο-εικόνας (εδώ η ανάλυση του Lacan για τον τρόπο με τον οποίο δομείται το πολιτικό στην έννοια του εαυτού είναι σημαντική, Σταυρακάκης, 2008), όσο και βάσει της θεμελίωσης της προσωπικότητάς του δια

μέσου του «άλλου» (αυθύπαρκτου ή κατασκευασμένου, π.χ., μια κοινότητα (Anderson, 1997, Καστοριάδης, 1999).

Όμως, πέραν της διαμεσολάβησης, της πραγματικότητας –άρα και των επιθυμιών- και του ζητήματος της ταυτότητας της κοινότητας –άρα της θέσμησης της κοινωνίας (Καστοριάδης, 1999), στο θέμα της ελευθερίας της βούλησης υπεισέρχεται μια πρόσθετη, σημαντικότερη, διάσταση: αυτή της συνείδησης του ανθρώπου, όπως δομείται, προκύπτει και εκφέρεται από το νευροφυσιολογικό του σύστημα. Αυτό ακριβώς το ζήτημα, του ρόλου των νευροεπιστημών και της μελέτης του τρόπου με τον οποίο το νευρικό σύστημα αλληλεπιδρά και διασυνδέεται με την ατομική συνείδηση και το ευρύτερο κοινωνικό σύστημα, θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

3. Τα κίνητρα της συμπεριφοράς και ο ρόλος των νευροεπιστημών στην ελευθερία της βούλησης και την συνείδηση

Η διάσταση του ανθρώπου, ως κοινωνικού όντος, αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί κορυφαίο πεδίο της επιστημονικής δραστηριότητας. Όμως, πέραν της όποιας συζήτησης περί της σύνδεσης της αυτοβουλίας του ανθρώπου σε συνθήκες συνύπαρξης – θέμα που αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα- το ζήτημα της υλικής υπόστασης του ανθρώπου και των παραμέτρων που η ίδια θέτει στην διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου, των αποφάσεών του και εν γένει της ύπαρξής του, δεν μπορούσε παρά να αποτελέσει πεδίο έρευνας και διεξοδικής μελέτης για τις παραμέτρους που αποτελούν τα κίνητρα της ατομικής συμπεριφοράς.

Πάνω σε αυτό το θέμα, η συνδρομή της οικονομικής επιστήμης και της ψυχολογίας ήταν καθοριστική, καθώς δόθηκαν σημαντικές διευκρινήσεις για τα κίνητρα της συμπεριφοράς του ατόμου, τα οποία προηγουμένως ανάγονταν στο «μαύρο κουτί» της ελεύθερης βούλησης, ή ανήγαγαν την οιαδήποτε ατομική ενέργεια και συμπεριφορά στην ιστορικότητα του Γίνεσθαι και τις εκφάνσεις του (κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, πολιτιστικές συνθήκες). Η οικονομική, αρχικά και η ψυχολογία στην συνέχεια έθεσαν στο επίκεντρο των πράξεων του ανθρώπου το ίδιο το υποκείμενο, το οποίο δρα βάσει των δικών του κινήτρων, επαναπροσδιορίζοντας έτσι το ζήτημα της αυτενέργειας.

Το θεμέλιο της ανάλυσης των νεοκλασικών οικονομολόγων είναι η εστίασή τους στον εξατομικευμένο οικονομούντα άνθρωπο. Ενώ στην ανάλυση των Smith και Ricardo δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στις κοινωνικές τάξεις οι οποίες αποτελούν το σύστημα (κάτοχοι

κεφαλαίου, εργαζόμενοι και γαιοκτήμονες) και οι οποίες, έχοντας αντικρουόμενα συμφέροντα, συγκρούονται και βάσει αυτών των συγκρούσεων εξελίσσεται η οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα, στην ανάλυση των νεοκλασικών δεν υφίστανται κοινωνικές τάξεις, παρά μόνο μεμονωμένα άτομα, τα οποία δρουν με μόνο κριτήριο την μεγιστοποίηση της ωφέλειάς τους (Samuelson & Nordhaus, 2000) . Βεβαίως, η αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι, κατ' ουσίαν, ένα μηχανικό ον που δρα βάσει του οφέλους του, προϋπήρχε εκφρασμένη από τον Bentham και τον Hobbes, όμως, με τους νεοκλασικούς, η έννοια αυτή αποτέλεσε τον θεμέλιο λίθο της ανάλυσής τους (Sceranti & Zamagni, 2004)

Η επίδραση της νεοκλασικής σχολής στην οικονομική επιστήμη υπήρξε καταλυτική, σε σημείο που να αποτελεί τον κυρίαρχο τρόπο ανάλυσης του τρόπου λειτουργίας τόσο αναφορικά με τα επί μέρους, συγκεκριμένα αγαθά, όσο και συνολικά της οικονομίας. Ως εκ τούτου, η όποια οικονομική ανάλυση είχε ως κύριο άξονα μελέτης τα κίνητρα και αντικίνητρα του ατόμου σχετικά με την πρόθεσή του να προβεί σε μια ενέργεια. Εφ' όσον, σε αυτό το πλαίσιο, απουσιάζει η έννοια της κοινωνίας – και ακολούθως, των κοινωνικών τάξεων- ακολούθως απουσιάζει και η ανάλυση της επίδρασης των όποιων άλλων συνισταμένων πέραν αυτών του ατομικού οφέλους. Σύμφωνα με την νεοκλασική οικονομική, το κάθε άτομο δρα πάντα ορθολογικά και με αποκλειστικό γνώμονα την μεγιστοποίηση του οφέλους του. Υπό αυτό το πρίσμα, το εξωτερικό περιβάλλον του ατόμου θεωρείται δεδομένο και δεν επιδρά στις ατομικές αποφάσεις. Βεβαίως, σύμφωνα με την ανάλυση του Adam Smith περί της «αοράτου χεριού», οι ενέργειες του ενός ατόμου επηρεάζουν την κατάσταση και των υπολοίπων ατόμων, καθώς τα άτομα συναλλάσσονται μεταξύ τους (Begg et al, 2006). Όμως, η όποια συμπεριφορά των ατόμων, σύμφωνα με τους κλασικούς οικονομολόγους, δεν πηγάζει από κάπου, ούτε εδράζεται κάπου, παρά μόνο στην χρησιμοθηρία και την υποκειμενική απομέτρηση του οφέλους.

Βάσει αυτού του πλαισίου ανάλυσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς, η ελεύθερη βούληση αποτελεί, στην ουσία, μια μετρήσιμη έννοια, η οποία μάλιστα μπορεί να προβλεφθεί, στον βαθμό που γνωρίζουμε τις πεποιθήσεις του ατόμου για το όφελος που θεωρεί ότι θα αποκομήσει από τις πράξεις του. Εφ' όσον κάθε ενέργεια πραγματώνεται χρησιμοθηρικά, η αυτοβουλία συνίσταται στην απολαβή του όσο δυνατού μεγαλύτερου οφέλους (ειδικά ως προς τον αναλαμβανόμενο κίνδυνο, συνισταμένη που θα εξετάσουμε στην συνέχεια).

Η εστίαση στο μεμονωμένο άτομο, αντί για το σύνολο της κοινωνίας, έλαβε ακόμη μεγαλύτερη διάσταση με την επιστήμη της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης. Οι εργασίες

των Freud και άλλων έθεσαν στο επίκεντρο των ερευνών της ανθρώπινης συμπεριφοράς τον εξατομικευμένο άνθρωπο. Αυτές οι μελέτες κατέδειξαν ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα κινήτρων, τα οποία υφίστανται έστω και χωρίς την επίγνωσή τους από το δρών υποκείμενο. Σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης των κινήτρων του ατόμου, ο Maslow «προσπάθησε να εξηγήσει γιατί οι άνθρωποι καθοδηγούνται από συγκεκριμένες ανάγκες σε ορισμένες χρονικές στιγμές» (Kotler & Keller, 2006, σελ. 212). Έτσι, κατέληξε στο γνωστό ιεραρχικό μοντέλο των πέντε αναγκών, που απαρτίζεται από τις ακόλουθες, με σειρά προτεραιότητας, από την κατώτερη στην ανώτερη (σχήμα 1).

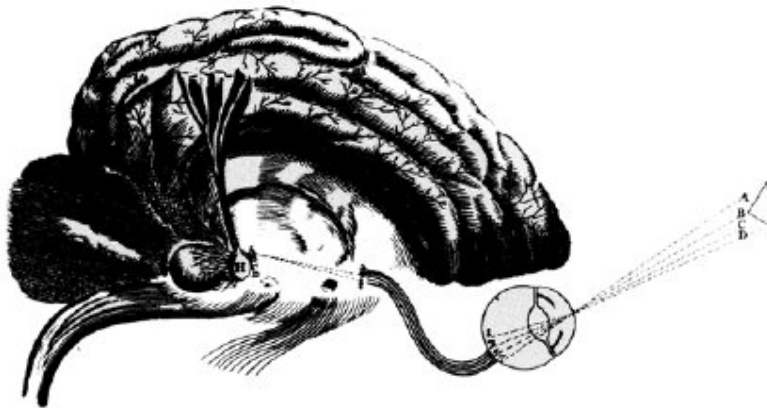

(Σχήμα 1. Το ιεραρχικό μοντέλο αναγκών του Maslow. Πηγή: Δικαίος και συν., 1999, σελ. 135)

Έχοντας θέσει, βάσει των ανωτέρω, το επίκεντρο της ανάλυσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς στο μεμονωμένο, προσωποποιημένο, άτομο, το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης θα έπρεπε να εξεταστεί πέραν των κοινωνικών του όρων. Πώς δομείται η συμπεριφορά του ατόμου, δεδομένων της ύπαρξης ατομικών κινήτρων; Και, επίσης, ποιοί παράγοντες μπορούν να επιδράσουν στην ανθρώπινη συμπεριφορά; Ποιοί είναι οι πυλώνες της ανθρώπινης συμπεριφοράς; Όλες οι παραπάνω ερωτήσεις ορίζουν μια αποδοχή: ότι η συμπεριφορά του ατόμου βρίσκεται σε συνάφεια με το πώς το ίδιο το άτομο αντιλαμβάνεται το περιβάλλον του και τον εαυτό του, σε σχέση πάντα με τις ιεραρχικές ανάγκες που έχει και με την ικανοποίηση (όφελος) που επιθυμεί να λάβει. Αρα, ως ζητούμενο της μελέτης του τί συνιστά τον άνθρωπο ως αυτοτελή δρών υποκείμενο, τέθηκε το ζήτημα της συνείδησής του,

ως τρόπον με τον οποίον αφ' ενός αντιλαμβάνεται την εξωτερική πραγματικότητα και αφ' ετέρου με τον τρόπο που διαδρά με αυτήν.

Ως προς το ζήτημα της αποτύπωσης της έννοιας της συνείδησης, η άποψη ότι δεν υπάρχει τίποτε πέραν του ατόμου και της συνείδησής του (σολιψισμός), σταδιακά έδωσε την θέση του στην αναγνώριση ότι όντως υφίσταται μια υλική πραγματικότητα. Ως εκ τούτου, ετέθει το ερώτημα αν το εξωτερικό περιβάλλον, η υλική πραγματικότητα επιδρά στην συνείδηση. Ο Descartes, με τον περίφημο αφορισμό του: «cogito ergo sum» («σκέφτομαι, άρα υπάρχω») όρισε την πρωτοκαθεδρία του νου, έναντι της πραγματικότητας, δηλαδή έθεσε τον κεντρικό ρόλο της συνείδησης «όσον αφορά τόσο την οντολογία (αυτό που υπάρχει) όσο και την επιστημολογία (τι γνωρίζουμε και πώς το γνωρίζουμε)» (Edelman & Tononi, 2000, σ. 28). Στο Καρτεσιανό σύμπαν, υπάρχει διάκριση ανάμεσα στην σωματική ουσία και την νοητική ουσία (δυϊσμός), ενώ σε ένα συγκεκριμένο σημείο του εγκεφάλου αυτές οι δύο ουσίες αλληλεπιδρούν και ο νους σχηματίζει τις εικόνες της ύλης (σχήμα 2).

Σχεδιάγραμμα του Καρτέσιου, όπου φαίνονται οι ιδέες του σχετικά με το πώς ο εγκέφαλος σχηματίζει νοητικές εικόνες ενός αντικειμένου. Η αλληλεπίδραση νοητικής ουσίας και σωματικής ουσίας υποτίθεται ότι γίνεται στην επίφυση (H).

(Σχήμα 2. Σχηματισμός νοητικών εικόνων στον Καρτέσιο. Πηγή: Edelman & Tonini, 2000, σ. 29)

Οι εξελίξεις στον χώρο της ιατρικής, ειδικά ως προς την ανάλυση του νευρικού συστήματος, της βιολογίας και της νευροφυσιολογίας, σε παραλληλία με την έρευνα της ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας, αποτέλεσαν καθοριστική παράμετρο της έρευνας για την συνείδηση του ανθρώπου. Η έννοια του Καρτεσιανού δυϊσμού ξεπεράστηκε, καθώς το άτομο άρχισε να γίνεται αντιληπτό ως ολότητα, με αδιαχώρηστο το σώμα από την νοητική

λειτουργία και το εξωτερικό περιβάλλον. Όπως σημειώνει ο Ταβερναράκης: «ο εγκέφαλος είναι εμφυτευμένος στο ανθρώπινο σώμα, μια βιολογική δομή με συγκεκριμένα ανατομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά, η οποία είναι η ίδια ενσωματωμένη σε ένα συγκριμένο φυσικό περιβάλλον. Η στενή αλληλεπίδραση των τριών αυτών στοιχείων (εγκέφαλος, σώμα, περιβάλλον) καθορίζει τη μορφή και την υφή της ενσυνείδητης εμπειρίας. Ένας εγκέφαλος θα διαμόρφωνε διαφορετική εικόνα για τον κόσμο και θα βίωνε διαφορετικά την ύπαρξή του αν ήταν δυνατόν να μεταμοσχευθεί από νωρίς στο σώμα ενός ρομπότ». (Ταβερναράκης, Πρόλογος στην Ελληνική έκδοση του βιβλίου των Edelman & Tononi, 2000).

Η αναζήτηση του πλαισίου της ελεύθερης βούλησης υπό το πρίσμα των περιορισμών και των επιδράσεων που έχει η κατάσταση της σωματικής υπόστασης του ανθρώπου (νευρικό σύστημα, βιοχημεία, ορμονικό σύστημα, κ.ο.κ.), έθεσε μια νέα οπτική και αποτέλεσε το έναυσμα μιας σειράς νέων προβληματισμών. Είναι το άτομο αυτόβουλο, ή είναι έρμαιο της λειτουργίας του σώματός του, των εντολών των νευροδιαβιβαστών, της ορμονικής του κατάστασης και λοιπών παραμέτρων, ενδογενών μεν ως προς το ίδιο το άτομο, αλλά απολύτως ανεξέλεγκτων από αυτό; Μπορεί η σωματική κατάσταση να καθορίσει τα όρια της ελευθερίας του ατόμου; Μπορεί η νευροφυσιολογική κατάσταση να καθορίσει συμπεριφορές και αντιδράσεις, να θεμελιώσει αντιλήψεις ή να κάνει τον άνθρωπο να δράσει με τρόπο που προηγουμένως θεωρούσε ανάρμοστο της προσωπικότητάς του και των πεποιθήσεών του; Ακολουθως, εάν όντως η συμπεριφορά του ανθρώπου καθορίζεται από την βιοχημεία του και την νευροφυσιολογία του, τότε προς τί όλη η προσπάθεια του ανθρώπου για ανύψωση; Και επιπλέον, ποιά η έννοια της προσωπικής ευθύνης, αν τα γονίδια ή άλλες σωματικές παράμετροι καθορίζουν την συμπεριφορά;

Ως προς την εξέταση των τεθέντων θεμάτων, ο ρόλος της δομής και λειτουργίας του εγκεφάλου, του νευρικού συστήματος, της βιοχημείας και λοιπών παραμέτρων της φυσιολογίας του ανθρώπου συνιστά ένα από τα σημαντικά πεδία μελέτης και έρευνας. Ο άνθρωπος δεν είναι μόνο κοινωνικό ον, έχει και σωματική υπόσταση. Ξεπερνώντας τον Καρτρεσιανό δυϊσμό, αποτελεί ζητούμενο η εύρεση του τρόπου που η υλική αυτή υπόσταση του ανθρώπου επιδρά στην συνείδησή του και τις ενέργειές του.

Ένα από τα βασικά ζητήματα των νευροεπιστημών είναι η αντίληψη που έχει το άτομο, τόσο για τον εαυτό του, όσο και για το περιβάλλον του. Σε αυτή την κατεύθυνση, δηλαδή στον τρόπο βάσει του οποίου συμβαίνει η ανθρώπινη πράξη ως αλληλεπίδραση με το περιβάλλον του (κοινωνικό περιβάλλον, κοινωνικές δομές, φυσικό περιβάλλον, κ.ο.κ.) μελετάται όχι μόνο η διαδικασία σχηματισμού της εξατομικευμένης γνώσης, αλλά της

διαδικασίας που σχηματίζεται ταυτόχρονα και η κοινωνική γνώση. Η περιοχή των κοινωνικών-γνωστικών νευροεπιστημών (social-cognitive neuroscience Oshner & Lieberman, 2001) συνδυάζει τις εξελίξεις των νέων μεθόδων αναπαράστασης των εγκεφαλικών διεργασιών στις νευροεπιστήμες με πληροφορίες από την κοινωνική ψυχολογία των συναισθημάτων.

Σύμφωνα με τους Blakemore et al (2004), η κοινωνική νόηση (social cognition) «περιλαμβάνει κάθε γνωστική διαδικασία που περιλαμβάνει άτομα του ίδιου είδους, είτε σε επίπεδο ομάδας ή σε μορφή ένας-προς-έναν (one-to-one basis). Η Κοινωνική γνωστική νευροεπιστήμη (social cognitive neuroscience) περιλαμβάνει την εμπειρική μελέτη των νευρωνικών μηχανισμών που διέπουν τις κοινωνικά γνωστικές διαδικασίες. Ένα βασικό ερώτημα είναι κατά πόσον οι γενικές γνωστικές διαδικασίες που εμπλέκονται στην αντίληψη, τη γλώσσα, τη μνήμη και την προσοχή, είναι αρκετές για να εξηγήσουν τις κοινωνικές ικανότητες, ή αν πέρα και πάνω από αυτές τις γενικές διαδικασίες, υπάρχουν συγκεκριμένες διαδικασίες που είναι ειδικά για την κοινωνική αλληλεπίδραση» (Blakemore et al, 2004, σ. 216).

Σε αυτό το πλαίσιο, η ανάλυση των νευροεπιστημών κατέδειξε ότι ο τρόπος με τον οποίο σχηματίζεται τόσο η ατομική συνείδηση, όσο και η κοινωνική γνώση, έχει άμεση σχέση με τις πεποιθήσεις που έχει ήδη σχηματίσει το άτομο. Σύμφωνα με τους Newberg & Waldman (2010) «ο εγκέφαλος έχει την προδιάθεση να απορρίπτει κάθε πιστεύω που έρχεται σε αντίθεση με την ήδη δομημένη κοσμοθεωρία του, Όμως, ο άνθρωπος έχει τη βιολογική δύναμη να επιβάλλεται στα καταστροφικά πιστεύω του και να παράγει νέες ιδέες, οι οποίες άλλωστε είναι σε θέση να αλλοιώνουν το νευρικό δίκτυο. Ο ζωντανός τρισδιάστατος κόσμος που αντιλαμβανόμαστε (μέσω των αισθήσεων) είναι στην πραγματικότητα φτιαγμένος από νευροχημικές και νευροηλεκτρικές διεγέρσεις, οι οποίες χρησιμοποιούν τον «έξω κόσμο» για να κατασκευάσουν μια εικόνα μέσα στο ανθρώπινο μυαλό. Αυτή είναι η βασική αρχή της επιστήμης του εγκεφάλου και αντικείμενό της το πώς εφάπτονται όλα αυτά στον εγκέφαλο» (Newberg & Waldman, 2010). Αυτό, όμως, που θα πρέπει να διευκρινιστεί είναι το κατά πόσο ο εγκέφαλος έχει την ικανότητα να καθορίσει την συμπεριφορά του ατόμου, ή να επιδράσει πάνω της.

Η έρευνα των Nelson & Panksepp (1988, όπως παρατίθεται στον Καφέτσιος, 2003) παρατήρησε σημαντικές διαφορές στα επίπεδα των νευροδιαβιβαστών που σχετίζονται με την κοινωνική συμπεριφορά (οξυτοξίνη και σεροτονίνη) σε ασφαλή και ανασφαλή άτομα με κλινικά ή μη κλινικά δείγματα.

Βάσει των παραπάνω, τίθεται το ερώτημα: κατά πόσον ο άνθρωπος διατηρεί την αυτοβουλία του, εφ' όσον οι πράξεις του είναι αποτέλεσμα της λειτουργίας των νευροδιαβιβαστών, των ορμονών, ή άλλων σωματικών παραμέτρων; Επ' αυτού του ζητήματος, θα πρέπει να αναφέρουμε ένα σημαντικό εύρημα των νευροεπιστημών: οι επιλογές του ανθρώπου καθορίζουν και την δομή του. Βάσει ερευνών, διαπιστώθηκε ότι το νευρικό σύστημα, ο εγκέφαλος και η φυσιολογία μεταβάλλονται από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Οι Woollett & Maguire (2011), ακολουθώντας πειραματικά μια ομάδα από 79 υποψηφίους για άδεια οδήγησης ταξί στο Λονδίνο, καθώς και 31 επιπλέον άτομα, όχι οδηγούς ταξί, της ίδιας ηλικίας, εκπαίδευσης και επιπέδου I.Q (το δείγμα ελέγχου της έρευνας). Κατά την έναρξη της μελέτης, όλοι οι συμμετέχοντες είχαν –με ελάχιστες διαφορές- ίδιο μέγεθος ιππόκαμπου. Μετά από 4 χρόνια, 39 από τους 79 υποψηφίους είχαν λάβει την άδεια οδήγησης ταξί, ενώ οι υπόλοιποι όχι. Η μελέτη απέδειξε ότι στους υποψηφίους που είχαν λάβει την άδεια, απέκτησαν μια εσωτερική χωρική αναπαράσταση των δρόμων του Λονδίνου, η οποία συνδέθηκε με μια επιλεκτική αύξηση του όγκου της φαιάς ουσίας (Grey Matter) του όγκου στον οπίσθιο ιππόκαμπο τους και ταυτόχρονη αλλαγή στο προφίλ της μνήμης τους. Οι αλλαγές αυτές δεν παρατηρήθηκαν ούτε στους υποψηφίους που δεν έλαβαν την άδεια, ούτε στο δείγμα ελέγχου.

Σε αντίστοιχη μελέτη των Maguire et al (2000) παρατηρήθηκε ότι ο οπίσθιος ιππόκαμπος των οδηγών ταξί στο Λονδίνο ήταν σημαντικά μεγαλύτερος από ότι των μη οδηγών ταξί. Η εν λόγω παρατήρηση βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με την ιδέα ότι ο οπίσθιος ιππόκαμπος αποθηκεύει μια χωρική αναπαράσταση του περιβάλλοντος και μπορεί να επεκταθεί σε όγκο, προκειμένου να μπορεί να φιλοξενήσει τις νέες αυτές χωρικές αναπαραστάσεις, ειδικά στα άτομα που αυτές τους είναι απαραίτητες (π.χ., για τους οδηγούς ταξί). Έτσι, διαπιστώνεται ότι υπάρχει μια ικανότητα αλλαγών (πλαστικές αλλαγές) στη δομή του υγιούς ανθρώπινου εγκεφάλου των ενηλίκων, σε απόκριση στις απαιτήσεις του περιβάλλοντός τους.

Από τα παραπάνω, γίνεται εμφανές ότι ο άνθρωπος δεν είναι ένα «μηχάνημα» που δρα βάσει της δεδομένης και πάγιας υλικής, σωματικής του δομής, αλλά αντιθέτως διαμορφώνει την φυσιολογία του εγκεφάλου του και του σώματός του βάσει των δικών του επιλογών, δραστηριοτήτων και ενεργειών.

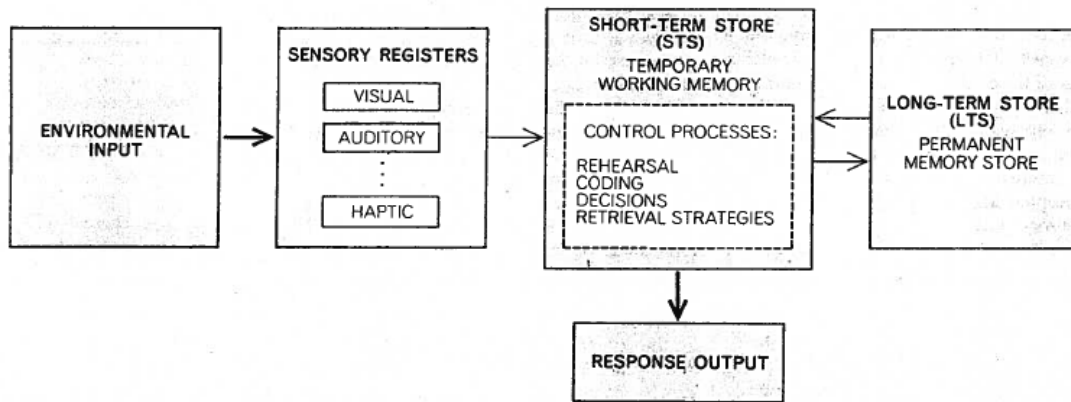
Ένα επιπλέον ζήτημα που προκύπτει είναι το εξής: με δεδομένη την νευροφυσιολογική του κατάσταση, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι σκέψεις και πράξεις

του ανθρώπου αποτελούν προϊόν της αυτοβουλίας του, ή μήπως άλλες παράμετροι έχουν υπεισέλθει στον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος σκέφτεται;

Πάνω σε αυτό το θέμα, η έρευνα των νευροεπιστημών βρίσκει σημαντική υποστήριξη από την έρευνα του πώς συντελείται η μάθηση και του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται η μνήμη. Αυτά τα δύο στοιχεία, μνήμη και μάθηση, αποτελούν θεμελιώδη κριτήρια του πώς δρα το άτομο, ως εκ τούτου, αποτελούν και πεδία μελέτης του εννοιολογικού πλαισίου της ελεύθερης βούλησης.

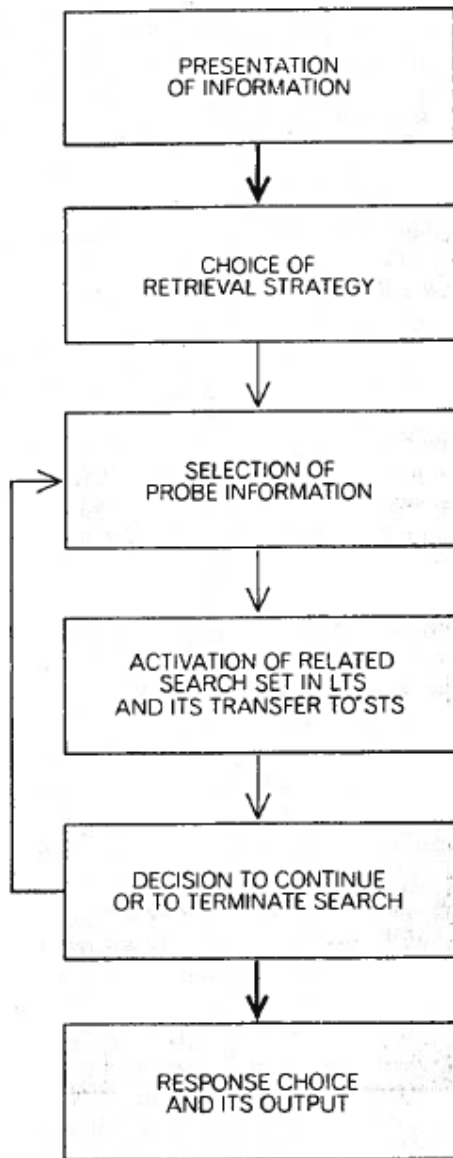
Σύμφωνα με την μελέτη των Atkinson & Shiffrin (1968), η μνήμη διαχωρίζεται σε αισθητηριακή, βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη. Η αισθητηριακή μνήμη στηρίζεται στα ερεθίσματα που λαμβάνουμε από τις αισθήσεις μας και είναι φευγαλέα. Ο Sperling (1960) κατέδειξε ότι μπορούμε να αναφέρουμε ορισμένες από τις εικόνες που είδαμε σε ένα εξαιρετικά σύντομο διάστημα (εν εικοστόν του δευτερολέπτου), ακριβώς λόγω της ενεργοποίησης της αισθητηριακής μνήμης. Η βραχυπρόθεσμη μνήμη (ή «μνήμη εργασίας», working memory) αποτελεί μια διεργασία της ανάλυσης των ερεθισμάτων που δεχόμαστε. Από την στιγμή που επεξεργαζόμαστε αναλυτικά ένα ερέθισμα και το διευκρινήσουμε, η εν λόγω γνώση δεν χρειάζεται πλέον να αποθηκευτεί. Οι γνώσεις εκείνες που θεωρούμε ότι θα μας χρησιμεύουν σε μελλοντική χρήση, εισάγονται στην μακροπρόθεσμη μνήμη. Η λήψη πληροφοριών στον εγκέφαλο ονομάζεται κωδικοποίηση (encoding), η διατήρηση των εν λόγω πληροφοριών ονομάζεται αποθήκευση (storing) και η ανάκληση των εν λόγω πληροφοριών ονομάζεται ανάκτηση (retrieving). Οι μνήμες αποθηκεύονται στον εγκέφαλο ως πρότυπα ενεργοποίησης (patterns of activation) (Rumerhart & McClelland, 1986), ως εκ τούτου, οι αποθηκευμένες πληροφορίες δεν έχουν μια παθητική λειτουργία (όπως, για παράδειγμα, η αποθήκευση ενός κειμένου σε έναν υπολογιστή), αλλά όταν τις ανακαλούμε ουσιαστικά ενεργοποιούμε διαδικασίες.

Σύμφωνα με την διατύπωση των Atkinson & Shiffrin (1968), υπάρχει ένα εξωτερικό ερέθισμα, το οποίο το υποδέχονται τα αισθητήρια όργανα, δέχονται επεξεργασία, εισερχόμενα στην βραχυπρόθεσμη μνήμη, αλληλεπιδρούν με τις αποθηκευμένες πληροφορίες της μακροπρόθεσμης μνήμης, και στην συνέχεια είτε αποθηκεύονται στην μακροπρόθεσμη μνήμη, είτε χάνονται (σχήμα 3).

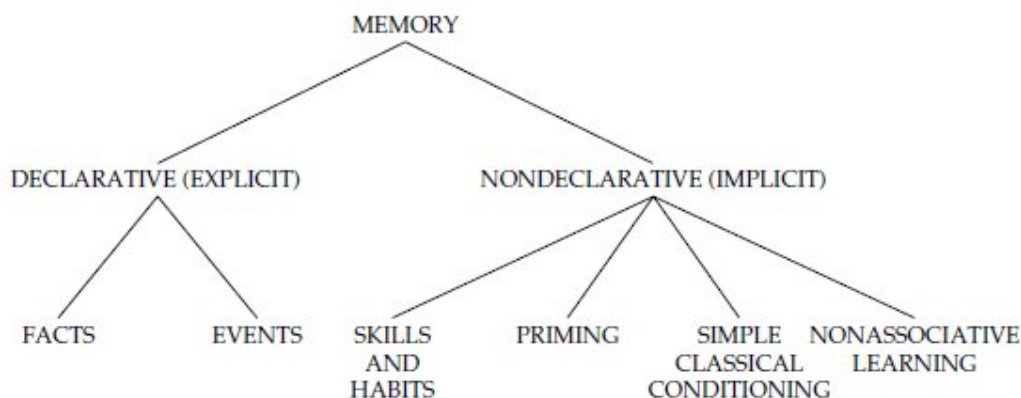
(Σχήμα 3. Μοντέλο ανθρώπινης μνήμης. Πηγή: Atkinson & Shiffrin, 1968, σ. 145).

Σύμφωνα με τους Atkinson & Shiffrin (1968), η ανάκτηση των αποθηκευμένων πληροφοριών της μακροχρόνιας μνήμης αποτελεί μια στρατηγική διαδικασία επιλογής, καθώς γίνεται συσχετισμός ανάμεσα στα ζητούμενα αποτελέσματα και τις αποθηκευμένες πληροφορίες, και εφ' όσον οι πληροφορίες αυτές ανακτηθούν, οι αποθηκευμένες πληροφορίες επικυρώνονται (σχήμα 4).

(Σχήμα 4. Ανάκτηση αποθηκευμένων πληροφοριών από την μακροχρόνια μνήμη προκειμένου να βρεθεί το ζητούμενο. Πηγή: Atkinson & Shiffrin, 1968, σ. 146).

Η μακροχρόνια μνήμη δεν αποτελεί μια «παγωμένη οντότητα», αλλά αποτελείται από τμήματα, τα οποία αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Όπως βλέπουμε στο παρακάτω σχήμα (σχήμα 5), η μνήμη αποτελείται από δηλωτικά (επεξηγηματικά) στοιχεία, όπως, για παράδειγμα γεγονότα, συμβάντα, δεδομένα και μη-δηλωτικά στοιχεία, όπως οι συνήθειες, οι ικανότητες, η γενική μάθηση, κ.ο.κ.

(Σχήμα 5.Τμηματοποίηση μακροχρόνιας μνήμης. Πηγή: Baddeley, 2004, σ. 6)

Βάσει όλων των παραπάνω, γίνεται εμφανές ότι ο άνθρωπος, προκειμένου να μπορεί να επεξεργαστεί ένα δεδομένο, ανατρέχει στην μακροχρόνια μνήμη, αναπτύσσοντας ευρετικές στρατηγικές (heuristics). Σε αυτό ακριβώς το σημείο, οι νευροεπιστήμες, σε συνάφεια με τις κοινωνικές επιστήμες και την ψυχολογία, αναλύουν αφ' ενός την διαδικασία σχηματισμού των ιδίων των παραστάσεων, οι οποίες, στην συνέχεια, τυγχάνουν επεξεργασίας, όσο και του τρόπου της επίδρασης του περιεχομένου της μακροπρόθεσμης μνήμης στην ανθρώπινη συνείδηση και συμπεριφορά. Συγκεκριμένα, οι νευροεπιστήμες έχουν καταδείξει ότι σε ορισμένα μέρη του εγκεφάλου, και συγκεκριμένα στον ιππόκαμπο και την αμυγδαλή, ο άνθρωπος αποθηκεύει, δημιουργημένα από τον ίδιο, γνωστικά σχήματα (cognitive patterns), δηλαδή σύνολα πληροφοριών και αναμνήσεων, τα οποία με την σειρά τους βοηθούν στην δημιουργία σεναρίων, ούτως ώστε το όποιο ερέθισμα να μπορεί να τύχει γρήγορης επεξεργασίας. Με αυτό τον τρόπο, ο άνθρωπος μπορεί άμεσα να συλλάβει το αίτιο ενός γεγονότος, έστω και αν αυτό δεν έχει εισέλθει στο αισθητηριακό του πεδίο.

Αυτή ακριβώς η διαδικασία σχηματισμού γνωστικών σχημάτων, η οποία είναι ενδογενής, όχι απλά επιδρά στον σχηματισμό του περιεχομένου της νόησης (τί σκεφτόμαστε), αλλά ακολούθως, καθορίζει και την συμπεριφορά μας. Οι νευροδιαβιβαστές μεταφέρουν πληροφορία, όμως η εν λόγω πληροφορία, κατά την επεξεργασία της, ο εγκέφαλος την διασυνδέει τα τα ήδη υπάρχοντα γνωστικά σχήματα. Εδώ ακριβώς το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης μπορεί να ερευνηθεί υπό το πρίσμα της δημιουργίας και της υπαρξης των διαμορφωμένων γνωστικών σχημάτων και ειδικά των στερεοτύπων.

Όπως σημειώνει η Δραγώνα: «τα στερεότυπα, όπως όλα τα γνωστικά σχήματα, επηρεάζουν τις πληροφορίες τις οποίες δεχόμαστε από το περιβάλλον, τις οργανώνουν με

ορισμένο τρόπο, καθοδηγούν τη σκέψη μας προς ορισμένες εκδοχές ή την απομακρύνουν από άλλες, επηρεάζουν το αν και πότε μια πληροφορία, που είναι ήδη εγγεγραμμένη, θα ανασυρθεί ή όχι. Μολονότι είναι σαν όλα τα γνωστικά σχήματα, τα στερεότυπα έχουν μια σημαντική διαφορά: οι κοινωνικές τους συνέπειες είναι μεγάλες. Τα στερεότυπα αντλούν τη μορφή και το περιεχόμενό τους από το κοινωνικό πλαίσιο το οποίο μας περιβάλλει και η εφαρμογή τους οδηγεί σε κοινωνικές αδικίες. Γι' αυτό θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τα στερεότυπα κοινωνικές αναπαραστάσεις, μια και διαθέτουν συμβολική, συναισθηματική, πολιτική και ιδεολογική διάσταση. Είναι πολιτισμικές κατασκευές για κάποιες κοινωνικές ομάδες, διαμορφώνονται μέσα από μηχανισμούς εξουσίας, καθώς αντικατοπτρίζουν το κοινωνικό κύρος των κοινωνικών ομάδων και λειτουργούν μέσα από ψυχο-κοινωνικούς δρόμους. Τα στερεότυπα, τέλος, δημιουργούν προσδοκίες για το ποια είναι η αναμενόμενη συμπεριφορά του άλλου, οδηγώντας στο φαινόμενο που ονομάζεται «αυτοεκπληρούμενη προφητεία» (Δραγώνα, 2007, σ. 14).

Ως εκ τούτου, διαπιστώνουμε ότι ένα πλέγμα παραμέτρων συγκαθορίζει το αυτόβουλο και αυτόνομο των ενεργειών του ανθρώπου. Στην συνέχεια θα εξετάσουμε το πώς αποτυπώνεται η αυτοβουλία των πράξεων του προσώπου σε έναν κρίσιμο παράγοντα: τις ενέργειες του δρώντος ατόμου που αντίκεινται στον νόμο. Η κρισιμότητα αυτού του σκέλους εδράζεται στο ότι η παράνομη, έκνομη ενέργεια έχει δραματικές επιπτώσεις τόσο στον ίδιο τον δρώντα και το άμεσο θύμα του, όσο και στο κοινωνικό σύνολο.

4. Η ελευθερία της βούλησης του κατηγορουμένου, των αυτοπτών μαρτύρων και η απόδοση ποινικής ευθύνης

Εχοντας αναφερθεί στους παραπάνω παράγοντες, υπεισέρχεται ένα καθοριστικό ερώτημα: μπορεί η συμπεριφορά να προβλεφθεί; Στο βαθμό που υπάρχει και εξελίσσεται η επιστημονική έρευνα, της οποίας τα ευρήματα είναι σημαντικά ως προς την μελέτη της συμπεριφοράς, η δυνατότητα πρόβλεψης δεν μπορεί παρά να αποτελεί κύριο πεδίο μελέτης. Ομως, πέραν της πειραματικής έρευνας, των εργαστηρίων και της ανάλυσης, το θέμα της ελεύθερης βούλησης δεν μπορούσε παρά να απασχολήσει την νομική επιστήμη και ειδικά τον τρόπο με τον οποίο αυτή αποδίδεται. Εάν η συμπεριφορά μπορεί να προβλεφθεί, αυτό σημαίνει την αποδοχή ενός ντετερμινισμού (αιτιοκρατία) και τότε υπεισέρχεται το ερώτημα για το ποιά είναι η ευθύνη του ανθρώπου και πώς αυτή του η ευθύνη θα αποτυπωθεί σε κύρωση όταν οι πράξεις του αντιβαίνουν το νόμο.

Στα πλαίσια της απόλυτης μορφής της ντετερμινιστικής άποψης, η πρόβλεψη της μελλοντικής συμπεριφοράς είναι απολύτως εφικτή, όμως, οι κοινωνικές επιστήμες δεν έχουν ακόμη βρει όλους τους παράγοντες που επιδρούν στην συμπεριφορά. Όμως, έχοντας αυτό το σκεπτικό, όπως σημειώνει ο Moore (1985) ουσιαστικά θα είναι ανήθικο να θεωρούμε ως υπεύθυνους των πράξεών τους τους ανθρώπους για τους οποίους έχουμε άγνοια των παραγόντων που καθορίζουν την συμπεριφορά τους, ενώ ταυτόχρονα θα θεωρούμε ως μη έχοντες ευθύνη των πράξεών τους αυτούς που γνωρίζουμε τους παράγοντες που καθορίζουν την συμπεριφορά τους. Άρα, το νομικό σύστημα δεν θα λειτουργεί ηθικά αν επιρρίπτει ευθύνες σε κάποιους λόγω της δικής του άγνοιας για τους παράγοντες που καθόρισαν την συμπεριφορά του δράστη.

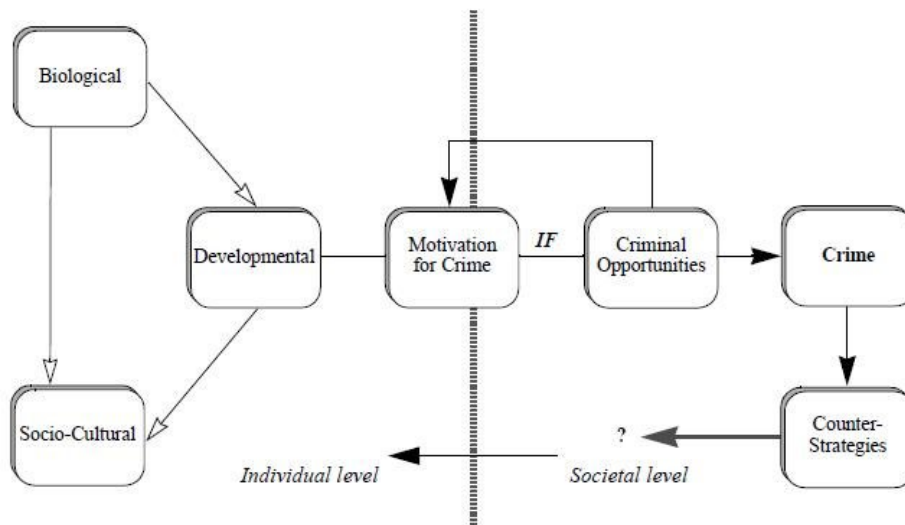
Η σχολή της σχετικής μορφής του ντετερμινισμού θεωρεί ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά κινείται σε μεταξύ δύο ορίων, αυτού του απόλυτου καθορισμού της από παραμέτρους, και από αυτού της απόλυτης ελευθερίας βούλησης. Έτσι, μια συγκεκριμένη συμπεριφορά μπορεί να είναι αποτέλεσμα καθαρά των παραμέτρων, ενώ μια άλλη συμπεριφορά να είναι αποτέλεσμα τόσο των παραμέτρων, όσο και της αυτοβουλίας του υποκειμένου. Λόγω ακριβώς ότι δεν μπορεί να υπάρξει ένα προκαθορισμένο τυπολόγιο διαβάθμισης, ο σχετικός ντετερμινισμός δεν μπορεί παρά να είναι εμπειρικός, αφού η κατάταξη κρίνεται ανά περίπτωση (Denno, 1988). Σε αυτό ακριβώς το σημείο προκύπτει και το πρόβλημα της χρήσης των συμπερασμάτων της ψυχολογίας και των κοινωνικών επιστημών στο δίκαιο. Όπως σημειώνει ο Καπαρδής: «για τον ψυχολόγο, η πληθώρα θεωριών και προοπτικών στους κόλπους της επιστήμης του, είναι ζήτημα συνηθισμένο. Στο δίκαιο, όμως, ο κύριος στόχος είναι η ομοιομορφία και η αποφυγή της ανομοιότητας» (Καπαρδής, 2004, σ. 27). Ως εκ τούτου, η προτεινόμενη από τον σχετικό ντετερμινισμό μεθοδολογία εύρεσης του βαθμού υπαιτιότητας περιπτώσιολογικά, συνιστά από μόνη της μια αντιδιαστολή με το αίτημα της καθολικότητας του νόμου.

Το ζήτημα της προβλεψιμότητας της ανθρώπινης συμπεριφοράς φέρνει αυτομάτως στο προσκήνιο το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης, ειδικότερα στην διάσταση της ατομικής ευθύνης. Όπως σημειώνει ο Packer: « Η ιδέα της ελεύθερης βούλησης σε συσχέτιση με την ανθρώπινη συμπεριφορά, δε αποτελεί, στο νομικό σύστημα μια δήλωση της ύπαρξής της, αλλά μια αξιακή επιλογή (value preference), η οποία δεν σχετίζεται με την μεταφυσική του ντετερμινισμού ή της ελευθερίας βούλησης (...). Ο νόμος αντιμετωπίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά ως αυτόνομη και αυτόβουλη, όχι διότι υφίσταται ως τέτοια, αλλά διότι είναι

σκόπιμο να εξελίσσεται ως να ήταν τέτοια» (Packer, 1968, όπως παρατίθεται στον Moore, 1985, σ. 1122).

Ο Cressey (1973, όπως παρατίθεται στον Golden, 2006), αναλύοντας τις περιπτώσεις χρηματικής απάτης, σημείωσε ότι, προκειμένου να υπάρξει απάτη θα πρέπει να υπάρχουν, ταυτόχρονα, τρία στοιχεία: το κίνητρο, η εκλογίκευση και η ευκαιρία. Η εν λόγω ανάλυση του Cressey μπορεί να αναχθεί και σε οποιαδήποτε άλλη σχεδιασμένη εγκληματική δραστηριότητα. Όπως παρατηρούμε στο επόμενο σχήμα (σχήμα 6), υπάρχουν σημαντικές συστηματικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ ατομικών και κοινωνικών παραγόντων που δημιουργούν την έκνομη ενέργεια. Οι παράγοντες αυτοί είναι βιολογικοί, τόσο ως προς την υλική αποτύπωση αναγκών (π.χ, πείνα, για να θυμηθούμε τον Γιάννη Αγιάννη του Hugo), όσο και ως την κατάσταση του νευροφυσιολογικού, ορμονικού και εν γένει σωματικού συστήματος του ανθρώπου), όσο και κοινωνικοί. Αυτοί οι παράγοντες επιδρούν στην ανάπτυξη της ιδέας της παράνομης ενέργεια. Όμως, για να εκδηλωθεί η εν λόγω ενέργεια, θα πρέπει να υφίστανται ευκαιρίες για την έκνομη αυτή ενέργεια, οι οποίες ευκαιρίες θα αποτελέσουν το κίνητρο της εκδήλωσης της εν λόγω ενέργειας.

Important systematic interactions between individual and societal factors that cause crime.

(Σχήμα 6. Σημαντικές συστηματικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ ατομικών και κοινωνικών παραγόντων που δημιουργούν την έκνομη ενέργεια. Πηγή: Shiller, 2001, σ. 292)

Το ζήτημα, λοιπόν, της απόδοσης της ποινικής ευθύνης, συμπεριλαμβάνει όλα τα παραπάνω θέματα. Πρώτον, στο επίπεδο των βιολογικών παραγόντων, όχι μόνο όπως αυτοί

αναπαριστώνται στην διάδραση ατόμου-κοινωνίας, αλλά πολλώ δε μάλλον όπως εδράζονται και τεκμαίρονται στην νευροφυσιολογία του δράστη και καθορίζουν, στον όποιο βαθμό, τις ενέργειές του. Επηρεάζει το περιβάλλον (κοινωνικό, θεσμικό, οικονομικό, πολιτισμικό) την δομή και λειτουργία του εγκεφάλου, άρα και της ενέργειας; Επηρεάζει, επίσης, η εν γένει σωματική κατάσταση τις δράσεις του υποκειμένου; Ερευνες έχουν δείξει ότι οι παράγοντες που θεωρούνται ως κινητροδοτικοί για την έκνομη συμπεριφορά (φτώχεια, αποκλεισμός, εγκατάλειψη εκπαίδευσης, διαλυμένη οικογένεια, κτλ) συνδέονται με προβλήματα διατροφής, ως εκ τούτου με προβλήματα στην ανάπτυξη, την λειτουργία και την διασύνδεση των νευρώνων, καθώς οι νευροδιαβιβαστές αποτελούνται από αμινοξέα. Αλλά και πέραν των κοινωνικών παραμέτρων, το νευρικό σύστημα, το επίπεδο των ορμονών η λειτουργία των νευροδιαβιβαστών συνδέεται άμεσα με την συμπεριφορά. Τα αποτελέσματα της έρευνας των Booth & Osgood (2003) δείχνουν μια σημαντική και αρκετά ισχυρή σχέση μεταξύ τεστοστερόνης και της αποκλίνουσας συμπεριφοράς των ενηλίκων, και αυτή η σχέση μεταξύ τεστοστερόνης και παραβατικότητας των ενηλίκων διαμεσολαμβάνεται σε μεγάλο βαθμό από την επίδραση της τεστοστερόνης για την κοινωνική ένταξη και την προηγούμενη συμμετοχή της παραβατικότητας των ενηλίκων. Επιπλέον, το επίπεδο τεστοστερόνης μετριάξει την επίδραση της κοινωνικής ένταξης στην παραβατικότητα των ενηλίκων, καθώς η περιοριστική επιρροή της κοινωνικής ενσωμάτωσης είναι λιγότερο απαραίτητη για τους άνδρες με χαμηλότερα επίπεδα τεστοστερόνης. Επιπλέον, παραβατικότητα που είχε σημειωθεί και στο παρελθόν αλληλεπιδρά με την κοινωνική ενσωμάτωση με τον ίδιο τρόπο, που αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο μέρος της επίδρασης της τεστοστερόνης. Αυτό το μοτίβο των αποτελεσμάτων υποστηρίζει τα συμπεράσματα ότι η τεστοστερόνη είναι μία από τις μεγαλύτερες παραμέτρους που συμβάλλουν στη γενική –λανθάνουσα- τάση προς την αποκλίνουσα συμπεριφορά και ότι η επίδραση της τεστοστερόνης σε αποκλίνουσα συμπεριφορά των ενηλίκων είναι στενά συνδεδεμένη με κοινωνικούς παράγοντες.

Σο ίδιο πλαίσιο ανάλυσης, η μελέτη των Scerbo & Raine (1992) ορίζει ως καθοριστική την διασύνδεση των νευροδιαβιβαστών στην εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς, ενώ τα επίπεδα των ορμονών έχουν αποτελέσει σημείο εξήγησης της αντικοινωνικής και βίαιης συμπεριφοράς στις εργασίες των Brain (1994), Schulkin (1999) και Rafter (2008). Επίσης, ο Raine (2002) στην ανάλυσή του δίδει ιδιαίτερη βαρύτητα σε αυτό που ονομάζει «βιολογική αιτίαση της εγκληματικής συμπεριφοράς», καθώς μελετά διάφορες παραμέτρους, μεταξύ των οποίων είναι η διαφοροποίηση των παλμών της καρδιάς (heart-rate level) μεταξύ

καταδικασμένων για έγκλημα και τυπικού δείγματος, η δυσλειτουργία του νωτιαίου μυελού, που συχνά εμφανίζεται σε όσους εκδηλώνουν παραβατική συμπεριφορά, κ.ο.κ.

Το ζήτημα που προκύπτει βάσει όλου του περιγραφόμενου πλαισίου είναι το εάν και κατά πόσο υφίσταται η έννοια της ελεύθερης βούλησης, δεδομένων όλων των άνω αναφερομένων παραμέτρων. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα είναι το ακόλουθο: Κατά την διάρκεια της δίκης του Stephen Mobley για την δολοφονία του ιδιοκτήτη μιας πιτσαρίας το 1991, οι συνήγοροι του Mobley ζήτησαν να πραγματοποιηθεί γενετικός έλεγχος στον πελάτη τους, καθώς θεώρησαν ότι, λόγω του ιστορικού βίας της οικογένειας του Mosley, -καθώς είχαν σημειωθεί κρούσματα βιαιοπραγιών και επιθετικής συμπεριφοράς στους θεούς, τις θείες, και τους παπούδες του Mobley- υφίστανται γενετικές αιτίες για την συμπεριφορά του Mobley, βασιζόμενοι σε μελέτη του Han Brunner, σύμφωνα με την οποία η οριακή νοητική καθυστέρηση συνδέεται με βίαιη συμπεριφορά, καθώς το γονίδιο που ελέγχει την παραγωγή του ενζύμου της μονοαμινοξειδάσης, συνδέεται με αλλαγές στην λειτουργία διαφόρων νευροδιαβιβαστών (Brunner, *et al.*, 1993, όπως παρατίθεται στον Rose, 2010). Το δικαστήριο απέρριψε να λάβει υπ' όψη του αυτό το στοιχείο, καθώς αυτό που απαιτείται είναι η τεκμηρίωση της διασύνδεσης των γονιδίων και της βιολογικής κατάστασης με την συγκεκριμένη πράξη που συνετελέστηκε από τον κατηγορούμενο. Υπό αυτή την έννοια, αυτό που απαιτεί το δικαστήριο είναι η απόδειξη του ντετερμινισμού, αφού αυτό που ζητά είναι να αποδειχθεί ότι το γονίδιο «x» είναι που προκαλεί, πάντα, καθολικά, την συγκεκριμένη συμπεριφορά «y». Για τους ίδιους λόγους είχαν αποριφθαι από τα δικαστήρια αντίστοιχα «βιολογικά ελαφρυντικά», όπως το σύνδρομο XYY (Denno, 1988) και το προεμμηνόρροϊκό σύνδρομο, το οποίο έχει μεν ληφθεί ως ελαφρυντικό στοιχείο σε δικαστήρια της Μεγάλης Βρετανίας, όχι όμως των ΗΠΑ (Lewis, 1990)

Βάσει όλης της προαναφερόμενης ανάλυσης διαπιστώνουμε ότι η ελευθερία της βούλησης αποτελεί ζητούμενο: ζητούμενο τόσο ως προς το αίτιο της συμπεριφοράς των εκνομούντων ατόμων, όσο και ως προς την νομική αντιμετώπιση αυτής της συμπεριφοράς.

Ένα έτερο ζήτημα, ιδιαίζουσας και πρωταρχικής σημασίας, είναι αυτό της κατάθεσης των αυτοπτών μαρτύρων της παραβατικής ενέργειας. Επί αυτού του ζητήματος, προκύπτουν πολλαπλά ζητούμενα: Τί καταθέτει ο μάρτυρας ότι είδε; Μπορεί να υφίσταται διάσταση ανάμεσα σε αυτό που καταθέτει ότι είδε και σε αυτό που πραγματικά συνέβει; Με ποιόν τρόπο σχηματοποιήθηκε η μνήμη του μάρτυρα; Ακόμη και σε περίπτωση άτεγκτου μάρτυρα, ο οποίος δεν έχει άλλη πρόθεση πέραν την κατάθεσης του τί πραγματικά συνέβει, πώς

είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την ακρίβεια της μαρτυρίας του, έστω και αν αυτή συνίσταται στην νοητική αναπαράσταση των δρώμενων;

Το τί περιγράφεται ότι συνέβει ως δρώμενο δεν αποτελεί αντικειμενικό δεδομένο. Για την ακρίβεια, η νοητική ανάκληση δεν παριστά το «πράγμα», αλλά την ανάκληση του «πράγματος»: μια ανάκληση διαμεσολαβημένη από την μεταβίβαση της πληροφορίας, δηλαδή από τους γλουταμινεργικούς νευρώνες στο κεντρικό νευρικό σύστημα. Το εξωτερικό ερέθισμα μεταδόθηκε από τους γλουταμινικούς μεταβολοτροπικούς υποδοχείς και τους γλουταμινεργικούς νευρώνες -οι οποίοι διανέμονται στο κεντρικό νευρικό σύστημα κωδικοποίησης των πληροφοριών, της λειτουργίας της γλουταμίνης (McEntee & Crook, 1993), καθώς και στο σύστημα που εδράζεται στον ιππόκαμπο και την αμυγδαλή, και μέσω του οποίου σχηματίζεται και ανακτάται (ως ανάκληση) η μνήμη- και στην συνέχεια, αυτό το εξωτερικό ερέθισμα σχηματοποιήθηκε (ή, κατά την ορολογία του Foucault «αντικειμενοποιήθηκε»), βάσει των γνωστικών σχημάτων (cognitive patterns) που έχει δομήσει το άτομο.

Το ζήτημα του τρόπου με τον οποίο δομείται στην μνήμη των αυτοπτών μαρτύρων το συμβάν στο οποίο ήταν παρόντες, άπτεται του τρόπου με τον οποίο έχουν βιώσει το συμβάν και των συνθηκών που έχουν περιγράψει το συμβάν.

Στην έρευνα των Benton et al (2006), εξετάστηκε η γνώση των παραγόντων που επηρεάζουν την ακρίβεια των αυτοπτών μαρτύρων, σε δείγμα ενόρκων, δικαστών και αστυνομικών. Οι συμμετέχοντες συμπλήρωσαν ερωτηματολόγιο στο οποίο τους ζητήθηκε να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν με 30 δηλώσεις αυτοπτών μαρτύρων και οι απαντήσεις τους συγκρίθηκαν με το δείγμα των απαντήσεων εξειδικευμένων εμπειρογνομόνων αυτοπτών μαρτύρων οι οποίοι είχαν συμπληρώσει το ίδιο ερωτηματολόγιο. Οι απαντήσεις των συμμετέχοντων διέφεραν σημαντικά από τις απαντήσεις των εμπειρογνομόνων αυτοπτών μαρτύρων. Οι ένορκοι διαφώνησαν με τους εμπειρογνώμονες για το 87% των θεμάτων, ενώ οι δικαστές και οι αστυνομικοί, διαφώνησαν με τους εμπειρογνώμονες για το 60% των θεμάτων. Τα ευρήματα δείχνουν μια μεγάλη ανεπάρκεια σε γνώση της μνήμης αυτοπτών μαρτύρων μεταξύ των ενόρκων, των δικαστών και των αστυνομικών, υποδεικνύοντας ότι το νομικό σύστημα μπορεί να επωφεληθεί από τη συνδρομή των εμπειρογνομόνων στην αξιολόγηση των αυτοπτών μαρτύρων.

Οι Bodenhausen & Wyer (1985) προέβησαν σε πείραμα δύο περιπτώσεων με 112 φοιτητές: στην πρώτη περίπτωση, ο εισηγητής παρουσίασε μια υπόθεση παράνομης

ενέργειας χώρου εργασίας και στην δεύτερη περίπτωση μια υπόθεση εγκληματικής ενέργειας και συνέστησε να κριθεί η πιθανότητα επανάληψης του αδικήματος και να προταθεί τιμωρία για το αδίκημα. Αν και η εθνικότητα των δραστών δεν αποκαλύφθηκε, ήταν εμφανής από το ονοματεπώνυμο των δραστών. Το αδίκημα της πρώτης περίπτωσης δεν υπάγεται στο στερεότυπο της εκληματικότητας της εθνικότητας, ενώ στην δεύτερη περίπτωση το αδίκημα ήταν στα πλαίσια του στερεότυπου της εγκληματικότητας της εθνικότητας. Οι φοιτητές, στην πρώτη περίπτωση θεώρησαν ότι ο δράστης είχε μικρή πιθανότητα επανάληψης του αδικήματος, ενώ στην δεύτερη περίπτωση θεώρησαν ότι ο δράστης είχε μεγάλη πιθανότητα να επαναλάβει παρόμοιο αδίκημα και πρότειναν μεγαλύτερη ποινή. Αυτό το εύρημα υποστηρίζει την υπόθεση ότι τα στερεότυπα λειτουργούν ως μηχανισμός ευρετικής στην κρίση (judgemental heuristics). Το δείγμα των φοιτητών χρησιμοποίησε το στερεότυπο του δράστη προκειμένου να συναγάγει τους λόγους της διάπραξης του αδικήματος και στήριξαν την καταδικαστική τους απόφαση βάσει αυτού του στερεότυπου. Έτσι, η ανάκληση όλων των εντυπωμένων πληροφοριών που είχαν, βάσει του στερεότυπου, αποτέλεσε την βάση της απόφασής τους για την ποινή που πρότειναν.

Επίσης, σε αντίστοιχο πείραμα, οι Bodenhausen & Lichtenstein (1987), το δείγμα έλαβε ενημέρωση σχετικά με έναν κατηγορούμενο διάπραξης εγκληματικής ενέργειας, με αρχική οδηγία να κρίνουν την ενοχή του και την επιθετικότητά του. Ο δράστης, στην πρώτη περίπτωση ήταν Λατινοαμερικανικής καταγωγής (Hispanic) ενώ στην δεύτερη δεν αναγραφόταν ή διαφαινόταν η εθνικότητά του. Στην συνέχεια, το δείγμα εξέδιδε την απόφαση και στην συνέχεια, ζητήθηκε από το δείγμα να εκθέσει τις πληροφορίες πάνω στις οποίες στήριξε την απόφασή του. Το πείραμα κατέδειξε ότι στην περίπτωση του Ισπανόφωνου δράστη, το δείγμα είχε ανακαλέσει πληροφορίες βάσει του στερεοτύπου που είχε αναπτύξει, αποδεικνύοντας ότι αρχικά, το δείγμα, είχε σχηματίσει το στερεότυπο και στην συνέχεια έβρισκε και χρησιμοποίησε μόνο τα στοιχεία εκείνα που μπορούσαν να ενισχύσουν το στερεότυπο αυτό.

Αναφορικά με τα στερεότυπα και την επίδρασή τους στην κατάθεση των αυτοπτών μαρτύρων, είναι ενδεικτικό το πείραμα του Duncan, όπου δείχνοντας βίντεο με την συνομιλία δύο ανδρών, ενός λευκού και ενός μαύρου, όπου κάποια στιγμή ο ένας άνδρας σπρώχνει τον άλλο (στο ένα βίντεο ο μαύρος σπρώχνει τον λευκό, ενώ στο άλλο βίντεο σπρώχνει ο λευκός τον μαύρο), βρήκε ότι η ανταπόκριση του δείγματος ήταν ότι, το μεν σπρώξιμο του μαύρου ήταν επιθετική συμπεριφορά, ενώ το σπρώξιμο του λευκού στον

μαύρο ήταν «αστείο» και «πείραγμα μεταξύ συναδέλφων». (Duncan, 1976, όπως αναφέρεται στην Δραγώνα, 2007, σελ. 20)

Μια σειρά παραγόντων επηρεάζουν τον σχηματισμό της μνήμης των αυτοπτών μαρτύρων, μεταξύ των οποίων:

- Η διάρκεια του συμβάντος μπορεί να είναι πολύ μικρή, αφήνοντας ελάχιστο χρόνο στους μάρτυρες να κωδικοποιήσουν το γεγονός

- Το συμβάν μπορεί να έχει μεγάλη διάρκεια, με αποτέλεσμα την δημιουργία ισχυρού άγχους, το οποίο δεν αφήνει περιθώριο ακριβούς αποτύπωσης και κωδικοποίησης

- Ο χρόνος που μεσολαβεί ανάμεσα στο συμβάν και την κατάθεση (Read & Connolly, 2007)

- Το πρόσωπο του δράστη (Loftus, Loftus & Messo 1987, Steblay, 1992, Valentine, Pickering & Darling, 2003)

- Η παρουσία όπλου συχνά συνδέεται με την χρήση του (Laney & Loftus, 2009, σ. 124)

- Χρήση αλκοόλ και ναρκωτικών επιδρά καταλυτικά στην ικανότητα κωδικοποίησης και ανάκλησης (Clifasefi, Takarangi & Bergamn, 2006, Yuille & Tollestrup, 1990)

- Η κατάσταση του μάρτυρα, φυσική και συναισθηματική, τόσο κατά την διάρκεια του συμβάντος, όσο και κατά την κατάθεση. Οι Deffenbacher, Bornstein, Penrod & McGorhty (2004), σε ανάλυση της βιβλιογραφίας επί της επίδρασης του άγχους στην μνήμη, κατέδειξαν πλειάδα ερευνών που αποδεικνύουν ότι το stress μπορεί να εμποδίσει καταλυτικά την ανάκληση των συμβάντων με ακριβή τρόπο. Επίσης, η έρευνα των Payne, Nadel, Britton & Jacobs (2004) κατέδειξε ότι μια αγχωτική διαδικασία, όπως η ομιλία σε κοινό, μπορεί να παραβλάψει την μνήμη, με όμοιο τρόπο που παραβλάπτει την μνήμη η χρήση ναρκωτικών ουσιών. Ως εκ τούτου, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι η κατάθεση ενός αυτόπτη μάρτυρα ενώπιον των δικαστών, των ενόρκων και του ακροατηρίου της δικαστικής αίθουσας, μπορεί να του δημιουργήσει άγχος σε σημείο που, είτε να μην μπορεί να ανακαλέσει τα γεγονότα, είτε να τα ανακαλεί με τρόπο διαφορετικό από την αρχική του κατάθεση στην αστυνομία.

Οι Morgan et al (2004) βρήκαν ότι, σε συνθήκες αϋπνίας και στρες, οι ανακρινόμενοι δεν μπορούσαν να αναγνωρίσουν τον ανακριτή τους, έστω και αν προηγουμένως είχαν οπτική επαφή για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα.

Επίσης, μια σειρά άλλων παραγόντων επιδρούν, τόσο στον σχηματισμό, όσο και στην ανάκληση της μνήμης. Για παράδειγμα, έχει παρατηρηθεί ότι η επιστροφή των μαρτύρων στην σκηνή του εγκλήματος μπορεί να βοηθήσει σημαντικά την ανάκληση της μνήμης. Αυτό το φαινόμενο της ευκολίας ανάσυρσης αναμνήσεων στον συγκεκριμένο τόπο που εξελίχθει το ανακαλούμενο συμβάν (state-dependent memory, Eich, 1980) (Swihart, Yuille & Porter, 1999) έχει παρατηρηθεί και καταγραφεί ευρέως και σε λοιπούς τομείς πέραν της ανάκλησης αδικημάτων: για παράδειγμα, έχει παρατηρηθεί ότι, όταν βρισκόμαστε σε ένα μέρος της παιδικής μας ηλικίας μετά από μακροχρόνια απουσία, υπάρχει σημαντική πιθανότητα να θυμηθούμε λεπτομέρειες του παρελθόντος που δεν είχαμε πριν θυμηθεί.

Ενας καθοριστικός παράγοντας του σχηματισμού της μνήμης είναι η μαρτυρία των λοιπών μαρτύρων (co-witness effect). Αναλύοντας την επίδραση των λοιπών μαρτύρων, έχουν αναπτυχθεί μια σειρά τεχνικών, όπως η τεχνική MORI (Manipulation of Overlapping Rivarulous Images by polarizing filters). Ακολουθώντας την συγκεκριμένη τεχνική, οι Garry, French, Kinzett & Mori (2007) τοποθέτησαν δύο άτομα (agents) μπροστά σε μια οθόνη προκειμένου να παρακολουθήσουν ένα video. Οι δύο agents θεωρούν ότι παρακολουθούν το ίδιο video, όμως ο καθένας τους φορά γυαλιά με διαφορετικούς πολωτικούς φακούς –εν αγνοία τους για την διαφορά αυτή. Ως εκ τούτου, οι εικόνες που βλέπει ο καθένας είναι διαφορετικές. Κατά το πείραμα, βρέθηκε ότι η περιγραφή του ενός επηρέασε την περιγραφή του άλλου για τις εικόνες που παρακολούθησε, καθώς θεώρησε ότι παρακολούθησαν το ίδιο video και έθεσε σε αμφιβολία τις δικές του παραστάσεις, επηρεαζόμενος από την περιγραφή του άλλου agent. Αντίστοιχα ευρήματα βρέθηκαν και στην έρευνα των Mori & Takahashi (2012), σε δείγμα σπουδαστών με την μέθοδο MORI.

Σημαντικό είναι και το ζήτημα των ερωτήσεων που τίθενται στους αυτόπτες μάρτυρες. Ως επί το πλείστον, οι ερωτήσεις είναι «κλειστού τύπου», του στυλ: «ήταν άντρας ή γυναίκα;», «φορούσε ή όχι γάντια ο δράστης;», «ήταν ψηλός ή κοντός;» «είναι αυτός ο δράστης;» και «ανοικτού τύπου» του στυλ: «τί συνέβει όταν ο δράστης είπε «ψηλά τα χέρια;», «τί έκαναν οι υπόλοιποι μάρτυρες όταν ο δράστης έφυγε;». Έχει βρεθεί ότι συχνότατα μια ερώτηση καθοδήγησης (leading question) «όχι μόνο μπορεί να αλλοιώσει μια ήδη υπάρχουσα μνήμη, αλλά να δημιουργήσει μια σειρά ψεύτικων αναμνήσεων» (Laney & Loftus, 2009, σ. 127). Στηριζόμενοι στα ευρήματα των ερευνών των Cronbag, Wagenaar & van Koppen (1996), όπου αυτόπτες μάρτυρες κατέθεσαν ότι είδαν κάτι το οποίο όμως δεν συνέβει ποτέ (τους είχε τεθεί παραπλανητική ερώτηση, για ένα αεροπορικό ατύχημα του οποίου ήταν μάρτυρες) και των αντίστοιχων ερευνών των Granham, Stromwall & Billings

(2002) , Ost, Vrij, Costall & Bull (2002) και Smeets et al (2006) που επίσης αποδεικνύουν ότι μια ερώτηση καθοδήγησης έχει την δυνατότητα αλλοίωσης της ανάμνησης και δημιουργίας ψευδών αναμνήσεων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η μαρτυρία ενός αυτόπτη μάρτυρα για κάτι που δεν συνέβει, επιβαρύνει εκ των προτέρων την θέση του κατηγορουμένου, καθώς αυξάνει σημαντικά την πιθανότητα προσαγωγής του σε δίκη . Αυτό καταδεικνύεται από την έρευνα των Flowe et al (2011), όπου τα ευρήματα κατέδειξαν ότι σε δείγμα 725 περιπτώσεων κακουρηγμάτων (κλοπές, βιασμοί και φόντοι), στην πλειοψηφία των περιπτώσεων όπου υπήρχαν καταθέσεις αυτοπτών μαρτύρων, οι υποθέσεις έφτασαν στο δικαστήριο. Επίσης, στην ίδια έρευνα κατεδείχθει ότι στις περιπτώσεις που υπήρχε μόνο η μαρτυρία του αυτόπτη μάρτυρα ως στοιχείο εναντίον του κατηγορουμένου, οι υποθέσεις πήγαν στο ακροατήριο.

Το θέμα της παραγωγής ψευδών αναμνήσεων συνδέεται και με την απόσπαση της προσοχής του αυτόπτη μάρτυρα, όχι μόνο σε συνθήκες εργαστηρίου, αλλά και σε κανονικές συνθήκες (Sheen, Kemp & Rubin, 2001, Taylor, 1965). Επίσης, χαρακτηριστικό είναι το φαινόμενο να κατατίθενται ως μαρτυρίες γεγονότα τα οποία έχουν μεν περιγραφεί από λοιπούς μάρτυρες, όμως ο ίδιος ο μάρτυρας έχει εκλάβει τα λεγόμενά τους σύμφωνα με την δική του αντίληψη, με αποτέλεσμα να μεταφέρει ως εμπειρία του αυτά που περιέγραψαν οι λοιποί μάρτυρες, με την δική του όμως εκδοχή (Chan & McDermott, 2006).

Εξ' όλων των παραπάνω στοιχείων, βλέπουμε ότι το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης μένει ανοιχτό προς εξερεύνηση, τόσο από την πλευρά της εξέτασης του δρώντος υποκειμένου, όσο και από την διάσταση του παρόντα, αυτόπτη μάρτυρα, καθώς είδαμε ότι η εν λόγω μαρτυρία δεν μπορεί να υφίσταται ως η μόνη αντικειμενική αναπαράσταση των όποιων συμβάντων, δεδομένου ότι η ίδια έχει διαμεσολαβηθεί από τα γνωστικά σχήματα που ήδη υφίστανται στον αυτόπτη μάρτυρα.

5.Συμπεράσματα – Συζήτηση

Η μελέτη μας, κατέδειξε ότι το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης, της αυτενέργειας και της αυτοβουλίας δεν μπορεί να εναντιωθεί από το εννοιολογικό πλαίσιο της συμβιωτικής σχέσης που υφίσταται μεταξύ κοινωνούντων ατόμων, σε όρους συνύπαρξης, συνέργειας και με ορίζοντα την επίτευξη κοινών στόχων. Ωστόσο, όπως διαπιστώνουμε, ούτε η έννοια της αυτοβουλίας είναι κάτι το οποίο εγγράφεται σε μεμονωμένη διάσταση, ούτε η έννοια της

αυτονομίας των δράσεων μπορεί να οριστεί χωρίς αντίκρουση από τους όρους που η ίδια η συνύπαρξη θέτει.

Σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, εξετάσαμε το θέμα του πώς δομείται το εννοιολογικό περίγραμμα της ελευθερίας της βούλησης, σε συνάφεια με διάφορες παραμέτρους, όπως η κοινωνική οντότητα, αλλά κυρίως η νευροφυσιολογική, σωματική διάσταση του ανθρώπου. Σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, τα συμπεράσματα των νευροεπιστημών περί της καθοριστικής επίδρασης της νευροφυσικής δομής στην ατομική συμπεριφορά είναι σημαντικά.

Ομως, παραπλεύρως, δεν μπορεί να παραβλεφθεί το ζήτημα της ατομικής ευθύνης. Αν για όλες τις πράξεις του ατόμου ευθύνεται μια άλλη παράμετρος, τότε ποιό είναι το νοητικό, αλλά και ουσιαστικό, περιεχόμενο της ύπαρξης;

Θεωρούμε ότι τα εν λόγω ζητήματα πρέπει να τεθούν όχι μόνο υπό το πρίσμα της ακαδημαϊκής έρευνας, αλλά κυρίως να εξεταστούν υπό την δυναμικότητα της κοινωνίας, η οποία άλλωστε θα κληθεί να προσδιορίσει το περιεχόμενό τους.

Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

- 1 Αγγελίδης, Μ., & Γκιούρας, Θ. (2005) (επ) (μετ). *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*. Αθήνα: Σαβάλλας – Ιδρυμα Σάκη Καράγιωργα
- 2 Anderson, B. (1997). *Φαντασιακές Κοινότητες*. Αθήνα: Νεφέλη
- 3 Arend, H. (1986). *Η ανθρώπινη κατάσταση*. Μετάφραση: Ροζάνης, Στ., & Λικιαρδόπουλος, Γ. Αθήνα: Γνώση
- 4 Arendt, H. (2000). *Περί Βίας*. Μετάφραση: Νικολαΐδου-Κυριανίδου, Β. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- 5 Begg, D., Fisher, S., & Dornbush, R. (2006). *Εισαγωγή στην Οικονομική*. Μετ. Στ. Πανταζίδης & Α. Σακκά. Αθήνα: Κριτική. Πρώτη έκδοση: (1987). Economics. London: McGraw Hill
- 6 Berger, P.L., & Luckmann, T. (2003). *Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας*. Αθήνα: Νήσος
- 7 Berlin, I. (2001). Τέσσερα Δοκίμια περί Ελευθερίας. Μετάφραση: Παπαδημητρίου, Γ. Αθήνα: Scripta
- 8 Bourdieu, P. (1999). *Κείμενα Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Στάχυ
- 9 Γκιούρας, Θ. (2009). Ο Μαξ Βέμπερ και η νεωρετικότητα. Στο: Κονιόρδος, Σ. (επ.). *Κοινωνική σκέψη και νεωτερικότητα*. Αθήνα: Gutenberg – Γιώργος & Κώστας Δαρδάνος
- 10 Deleuze, G. & Guattari, F (1981). *Ο αντί-Οιδίπους: Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια*. Μετάφραση: Χατζηδήμου, Κ. & Ράλλη, Ι.. Αθήνα: Ράππα
- 11 Δραγώνα, Θ. (2007). *Στερεότυπα και προκαταλήψεις*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 12 Δικαίος, Κ., Κουτούζης, Μ., Πολύζος, Ν. Σιγάλας, Ι., Χλέτσος, Μ. (1999). *Βασικές αρχές διοίκησης διαχείρισης*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- 13 Edelman G., & Tononi G. (2000). *Το Σύμπαν της Συνείδησης*. Μετάφραση: Βακάκη Β. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- 14 Foucault, M. (1987). *Εξουσία, γνώση και ηθική*. Αθήνα: Ψυλόν
- 15 Foucault, M. (1991). *Η Μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα: Ψυλόν

- 16 Gerbner G. (1998). Η «κατασκευή» της πραγματικότητας και τα Μ.Μ.Ε., στο Ρ. Παναγιωτοπούλου, κ.α. (επ.), *Η Κατασκευή της πραγματικότητας και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης*, όπως παρατίθεται στο Χ. Κωνσταντινίδου (2002). Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και η Παραγωγή Νοήματος. Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Προοπτικές, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 108-109
- 17 Καπαρδής, Α. (2004). *Ψυχολογία και Δίκαιο*. Μετάφραση: Καλαντζή, Ε. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου
- 18 Καστοριάδης Κ. (1999). *Η Φανταστική Θέσμιση της Κοινωνίας*. Αθήνα: Ράππας
- 19 Kotler, P., & Keller, K.L. (2006). *Μάρκετινγκ μάνατζμεντ*. Αθήνα: Κλειδάριθμος
- 20 Καφέτσιος, Κ. (2003). Ενεργά μοντέλα δεσμού ενηλίκων και ψυχική υγεία: Επισκόπηση της περιοχής και προτάσεις για κλινική εφαρμογή και έρευνα. *Εγκέφαλος*, τ. 40, σσ. 30-45
- 21 Κωνσταντοπούλου Χρ. (επιμ.) (2000) «Εμείς» και οι «Άλλοι», αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα. Αθήνα: Gutenberg
- 22 Lichtenberg J. (2011). Υπέρ της Αντικειμενικότητας, στο Curran J., & Guravich M., (επ.). *Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και Κοινωνία*. Αθήνα: Πατάκης
- 23 Lippmann, W. (1988). *Κοινή Γνώμη*. Αθήνα: Κάλβος
- 24 Μαδιανού, Μ. (2008) *Έθνος, Ταυτότητες και Τηλεόραση στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Πατάκης
- 25 Manning P. (2007). *Κοινωνιολογία της Ενημέρωσης*. Αθήνα: Καστανιώτης
- 26 Neveu, E. (2010). *Κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων και ιστορίες κινημάτων από το Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Σαββάλας
- 27 Newberg, A., & Waldman, M.R. (2010). *Γιατί πιστεύουμε*. Μετάφραση: Γκουμέα, Γ. Αθήνα: Αβγό
- 28 Samuelson, P., & Nordhaus, W. (2000). *Οικονομική*. Μετ. Θ. Αθανασίου. 16^η Διεθνής Έκδοση, Αθήνα: Παπαζήση. 1^η έκδοση: (1948). Economics. York, PA: The Mample Press Company
- 29 Sartre, J.P. (1980). *Ο υπαρξισμός είναι ένας ανθρωπισμός*. Μετάφραση: Σταματίου, Κ. Αθήνα: Αρσενίδης
- 30 Sceranti, E., & Zamagni, S. (2004). *Η ιστορία της οικονομικής σκέψης*. Μετάφραση: Σακκά, Αν. Αθήνα: Τυπωθήτω
- 31 Schopenhauer, A. (2006). *Κριτική της ελευθερίας της βουλήσεως*. Μετάφραση: Βασιλειάδης, Χ. Αθήνα: Δαμιανός
- 32 Σταυρακάκης, Γ. (2008). *Ο Λακάν και το Πολιτικό*. Αθήνα: Ψυχογίος.

Ξένη βιβλιογραφία

- 1 Atkinson, R.C. & Shiffrin, R.M. (1968). Human memory: A proposed system and its control processes. In Spence, K.W. & Spence, J.T. *The psychology of learning and motivation (Volume 2)*. New York: Academic Press. pp. 89–195.
- 2 Baars, B.J., & Coge, N.M. (2010). *Cognition, Brain and Consciousness. Introduction to Cognitive Neuroscience*. 2nd ed, Kidlington, Oxford: Elsevier
- 3 Baddeley, A.D. (2004). The psychology of memory. In: A.D. Baddeley, M.D. Kopelman and B.A. Wilson (eds). *The Essential Handbook of Memory Disorders for Clinicians*. Hoboken, NJ: John Wiley and Sons
- 4 Barth, F. (1969) Introduction. Στο Barth, F. (ed). *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown and Company
- 5 Benton, T.R., Ross, D.F., Bradshaw, E., Thomas, W.N., & Bradshaw, G.S. (2006). Eyewitness memory is still not common sense: comparing jurors, judges and law enforcement to eyewitness experts. *Applied Cognitive Psychology*, vol.20(1), pp. 115–129. doi: 10.1002/acp.1171
- 6 Blackmore, S.J. (2009). How we recognise our own actions. In: N. Murphy, G.F.R. Ellis, and T. O'Connor (eds.): *Downward Causation and the Neurobiology of Free Will*. Berlin, Heidelberg: Springer – Verlag
- 7 Blakemore, S.J., Winston, J. and Frith, U. (2004). Social cognitive neuroscience: where are we heading?. *Trends in Cognitive Sciences*, vol.8(5), pp. 216-222
- 8 Booth, A. & Osgood, W. (1993). The influence of testosterone on deviance in adulthood: Assessing and explaining the relationship. *Criminology* 31(1), pp. 93-117. doi: 10.1111/j.1745-9125.1993.tb01123.x
- 9 Brain, P.F. (1994). Hormonal aspects of aggression and violence. In: A. J. Reiss, Jr., K.A. Miczek, & J.A. Roth (eds). *Understanding and Preventing Violence, Volume 2: Biobehavioral Influences*. Washington, DC: The National Academies Press. http://www.nap.edu/openbook.php?record_id=4420
- 10 Cressey, D.R. (1973). *Other people's money; a study in the social psychology of embezzlement*. Montclair, NJ: Patterson Smith
- 11 Derrida, J. (1973). *Speech and Phenomena*. Evanston: Northwestern University Press. <http://books.google.gr/books?id=N4v2AkGMnqcC>

- 12 Duncan B.L., (1976). Differential social perception and attributions of intergroup violence: Testing the lower limits of stereotyping of Blacks. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 34, pp. 590-598
- 13 Flowe, H.D., Mehta, A, & Ebbesen, E.B (2011). The role of eyewitness identification evidence in felony case dispositions. *Psychology, Public Policy and Law*, vol. 17(1), pp.140-159
- 14 Garry, M., French, L., Kinzett T., & Mori, K. (2007). Eyewitness memory following discussion: using the MORI technique with a Western sample. *Applied Cognitive Psychology*, vol. 22(4). doi: 10.1002/acp.1376
- 15 Golden, T.W. (2006). Psychology of the Fraudster. Στο T.W Golden, S.L Skalak, & M.M Clayton (eds). *A Guide to Forensic Accounting Investigation*. Hoboken, N.J.: John Wiley and Sons
- 16 Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: The MIT Press
- 17 Laney, C., & Loftus, E.F. (2009). Eyewitness memory. In: Kocsis, R.N. (ed). *Applied Criminal Psychology. A Guide to Forensic Behavioral Sciences*. Springfield, IL: Charles C. Thomas Publ., pp. 121-145.
http://books.google.gr/books/about/Applied_Criminal_Psychology.html?id=YG0Qyfxqtx8C&redir_esc=y
- 18 Lewis, J.W. (1990). Premenstrual syndrome as a criminal defense. *Archives of Sexual Behavior*, vol. 19(5), pp. 425-441. doi: 10.1007/BF02442346
- 19 Maguire E.A., Gadian D.G, Johnsrude I.S., Good C.D., Ashburner J., Frackowiak R.S.J., & Frith C.D. (2000) Navigation-related structural change in the hippocampi of taxi drivers. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, vol 97, pp. 4398–4403. Available at <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC18253/>
- 20 McEntee, W.J., & Crook, T.H. (1993). Glutamate: its role in learning, memory, and the aging brain. *Psychopharmacology*, vol. 114(1), pp. 391-401. doi: 10.1007/BF02253527
- 21 Moore, M. (1985). Causation and the Excuses. *California Law Review*, vol. 73, pp. 1114-18
- 22 Mori, K., & Takahashi, R. (2012). Pre-Schoolers' Reports of Conflicting Points Secretly Inserted into a Co-Witnessed Event: An Experimental Investigation Using the MORI Technique. *Psychology*, vol. 3(1), pp. 30-35.

- 23 Nelson, E.E. & Panksepp, J. (1998). Brain substrates of infantmother attachment: Contributions of opioids, oxytocin, and norepinephrine. *Neuroscience and behavioural reviews*, vol. 22, pp. 437-452.
- 24 Oshner, K.N. & Lieberman, M.D. (2001). The emergence of social cognitive neuroscience. *American Psychologist*, vol. 56(9), pp. 717-734.
- 25 Rafter, N. (2008). *The criminal brain. Understanding biological theories of crime*. New York, NY: NYU Press. <http://books.google.gr/books?id=GK1PKyvkUhoC>
- 26 Raine, A. (2002). The biological basis of crime. In: J.Q. Wilson & J. Petersilia (eds). *Crime: Public Policies for Crime Control*. Oakland, CA: ICS Press
- 27 Rose, N. (2010). “Screen and Intervene” governing risky brains. *History of the Human Sciences*, vol. 23(1), pp. 79-105
- 28 Scerbo, A. & Raine, A.. (1992). Neurotransmitters and antisocial behaviour. In: A. Raine (ed.). *The Psychopathy of Crime*. San Diego, CA: Elsevier. <http://books.google.gr/books?id=GPNgUrmaxkkC>
- 29 Schulkin, J. (1999). *The neuroendocrine regulation of behavior*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://books.google.gr/books?id=expEIwJ4mAUC>
- 30 Shiller, J. (2001). *Crime and Criminality*. New York, NY: New York University Press
- 31 Sperling, G. (1960). The information available in brief visual presentations. *Psychological Monographs: General and Applied*, vol. 74 (11, Whole Per 498), pp. 1-29
- 32 Woollett, K., & Maguire, E.A. (2011). Acquiring “the Knowledge” of London's Layout Drives Structural Brain Changes. *Current Biology*, vol. 21(24-2), pp. 2109–2114. doi: [10.1016/j.cub.2011.11.018](https://doi.org/10.1016/j.cub.2011.11.018)
- 33 Zizek, S.(2008). *Violence*. New York, NY: Picador